

ЎЗБЕКИСТОН ФАҢЛАР АКАДЕМИЯСИ АБУ РАЙҲОН БЕРУНИЙ
НОМИДАГИ ШАРҚШУНОСЛИК ИНСТИТУТИ

ГУЛБАДАНБЕГИМ
ЗАҲИРИДДИН БОБУР ҚИЗИ

ҲУМОЮННОМА

ЗАҲИРИДДИН МУҲАММАД
БОБУРНИНГ ЎҒЛИ—ҲУМОЮН
ПОДШОҲНИНГ АҲВОЛИ

Темурийлар тарихи ҳамisha жаҳон муаррихларининг энг муҳим мавзуларидан бири бўлиб келган. Хусусан, Бобур ва унинг авлодлари ҳақида турли мамлакатларда, турли тилларда жилд-жилд китоблар битилган. Бу борада илк манбаларнинг аҳамияти беқиёсдир. Ава шу маънода Бобурнинг қизи Гулбадан-бегимнинг «Хумоюннома» асари Урта асрлар Шарқининг бебаҳо тарихий-илмий ёдгорлиги ҳисобланади. 1996 йил ЮНЕСКОнинг махсус қарори асосида машҳур француз олими Бакке Громон томонидан бу асарнинг француз тилида чоп этилиши ҳам юқоридаги фикрнинг исботидир.

Айча ноёблашиб қолган ушбу асарни қайта нашр этиб, китобхонларга армуғон этишни лозим топдик.

Форс тилидан тарих фанлари доктори,
Ўзбекистон ФА муҳбир аъзоси
Сабоҳат Азимжонова таржимаси.

Масъул муҳаррир — филология фанлари доктори,
Ўзбекистон ФА академиги Азиз
Пўлатович Қажмов.

Г 95

Гулбаданбегим Заҳириддин Бобур қизи.

Хумоюннома: Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг ўғли — Хумоюн подшоҳнинг аҳволи//Форс тилидан С. Азимжонова тарж.; Масъул муҳаррир: А. П. Қажмов/.—Т.: «Маънавият», 1998.—104 б.

Сарл. олдида: Ўзбекистон ФА Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик ин-ти.

ББК 63.3(5У)

Г 4702620204—1 11—97
М 25(04)—98

© «Маънавият», 1998.

Ю 27244
292
1998 O'zb. Res. DIF
1117

«ХУМОЮННОМА» ВА УШИНГ МУАЛЛИФИ ГУЛБАДАНБЕГИМ

«Хумоюннома» XVI асрда Ҳиндистонда Заҳириддин Бобурнинг набираси, Ҳиндистон шоҳи Акбаршоҳ (1556—1603) даврида Бобурнинг қизи Гулбаданбегим томонидан ёзилган.¹

Гулбаданбегимнинг ёзишича, Акбаршоҳ ўз даври тарихини абадийлаштириш мақсадида замонасининг барча олимларига, қаришдош-уруғлари ва амирларга мурожаат қилиб, «Бобур подшоҳ ва Хумоюн подшоҳ даври ҳақида «нимаики билсангиз ёзингиз» деб буюрган. Бу ҳақда Гулбаданбегим «Хумоюннома»да ёзади: «Фирдавсмакон ва жаннатошиён Ҳазрат ҳақидаги воқеалардан нимаинки билсангиз, ёзингиз, деган ҳукм бўлган эди. Фирдавсмакон Ҳазрат фоний дунёдан абадий дунёга рихлат қилганларида бу ҳақир саккиз ёшда эди, шунинг учун юз берган воқеалардан эсимда оз қолган, эшитган ва эсда қолган воқеалар подшоҳ ҳукмига биноан шу китобда ёзилди». Шу буйруққа биноан Гулбаданбегим ҳам отаси Заҳириддин Бобур ва акаси Хумоюн подшоҳ ҳақида билган ва эшитган воқеалари асосида китоб ёзишга киришади. Дастлаб Гулбаданбегим ўз асарини «Аҳволи Хумоюн подшоҳ» деб атаган, лекин кейинчалик бу асар «Хумоюннома» номи билан машҳур бўлиб кетган. Эҳтимол, Гулбаданбегим асосан акаси Хумоюн подшоҳ тарихини яратмоқчи бўлгандир, лекин ҳар қандай ҳолда ҳам отаси Заҳириддин Бобур тарихини эсламай ўта олмас эди. Шундай қилиб, Урта ва Яқин Шарқ халқларининг ўрта аср тарихида фақат биргина аёл — Гулбаданбегимнинг қаламига мансуб бўлган тарихий асар «Хумоюннома» дунёга келган. Урта асрларда «Хумоюннома» Мовароуннаҳр, Кобул улуси ва Шимолий Ҳиндистоннинг машҳур тарихчилари ёзиб қолдирган кўпчилик тарихий асарлардан ўзига хос нозик услуби, тарихий воқеалар баёнининг соддалиги ҳамда сермаънолиги билан ажралиб туради.

¹ «Хумоюннома»нинг бизгача етиб келган тўла бўлмаган ягона нусхаси Англиядаги Британия музейи қўлёзмалар фондида сақланади.

Урта асрларда «Ҳумоюннома», Кобул улуси ва Шимолий Ҳиндистоннинг машҳур тарихчилари ёзиб қолдирган кўпчилик тарихий асарлардан ўзига хос назик услуби, тарихий воқеалар баёнининг соддалиги ҳамда сермаънолиги билан ажралиб туради.

Урта асрларда Мовароуннаҳр ва Шимолий Ҳиндистонда яшаб ижод этган Мирхонд, Хондамир, Биноий, Муҳаммад Солиҳ, Искандар Мунши, Муҳаммад Ҳайдар, Абулфазл Алломий, Сунжан Рай Мунши каби машҳур тарихчилар қаламига мансуб тарихий асарлардан «Ҳумоюннома» тарихий воқеаларни фақат аёлларгагина хос назокат ва латофат билан баён этиши, воқеалар талқинидаги синчковлиги билан фарқ қилади.

«Ҳумоюннома»даги маълумотларга қараганда, Заҳириддин Муҳаммад Бобур вафот қилган йили — 1530 йил 26 декабр Гулбадан 8 ёшда бўлган. Онаси Дилдор бегим эди. Гулбаданбегим «Ҳумоюннома»да ўз онаси ҳақида фикр юритар экан, баъзан Дилдор оғача деб атаса, баъзан — «Онам ҳазратлари» деб ардоқлайди. Лекин Гулбаданбегим ёшлик чоғидаёқ ўз укаси Ҳиндол Мирзо билан бирга Бобурнинг катта хотини Моҳим бону тарбиясига топширилади. Шундан сўнг Моҳим бону вафотига қадар (1533) Гулбаданбегим Бобурнинг катта ўғли ва вориси Ҳумоюн Мирзо билан бирга тарбияланади. Гулбадан ҳар иккала онасини ҳам беҳад ҳурмат қилган. Унинг оналарига нисбатан меҳрмуҳаббат ҳислари ва садоқати чексиз бўлган. 1526 йил 27 апрелдан Заҳириддин Муҳаммад Бобур Ҳиндистоннинг Панипат шаҳри атрофида Деҳли салтанати ҳукмдори — Султон Иброҳимни (1517—1526) енгиб, Шимолий Ҳиндистонда ўз ҳукмронлигини ўрнатгач, Кобулга хат ёзиб, у ерда қолган барча қариндош-уруғлари, дин пешволари ва давлат арбоблари, сандлар, олимлар, шоирлар ҳамда бутун ҳарам аҳлини Ҳиндистонга чақиради. Гулбаданбегимнинг ҳикоя қилишича, Кобулдан Ҳиндистонга йўл олган ушбу махсус карвон ичиде 96 та аёл ҳам бўлган. Улар Заҳириддин Бобур хонадонига мансуб аёллар бўлиб, Кобулдан Ҳиндистонга энг олдин — карвоннинг бошида Бобурнинг катта хотини Моҳимбегим ва Гулбаданбегим етиб келишган. Шундан сўнг Гулбаданбегим дастлаб Ҳиндистонда — Бобур саройида, сўнгра Ҳумоюн подшоҳ (1530—1556), Акбаршоҳ (1556—1603) паноҳида умр кечиради.

Гулбаданбегимнинг «Ҳумоюннома» асари «Шимолий Ҳиндистон халқлари тарихини ёритишга, Бобурнинг кат-

та ўғли Ҳумоюн ҳукмронлик қилган давр тарихини очиб беришга бағишланган. Лекин асарда Гулбаданбегим отаси Бобур замонида бўлиб ўтган воқеалар ҳақида ҳам қисман ҳикоя қилади. Гулбаданбегим отаси Заҳириддин Бобур вафот қилган пайтда жуда ёш бўлган. Шу сабабли Бобур замонидаги Ҳиндистонда юз берган воқеалар баёнида Гулбаданбегим «Бобурнома»га таянган. Лекин уларни ўша Бобур Ҳиндистонда ҳукмронлик қилган даврда содир бўлган воқеаларда иштирок этган ёки ўз кўзи билан кўрган кишилар ҳикоясига ҳамда ўз таассуротларига асосланган ҳолда баён қилган. Бу эса Гулбаданбегим ҳикояларининг қимматини оширади ва айрим ҳолларда «Бобурнома»даги воқеаларни ҳам қўшимча маълумотлар билан бойитади.

«Ҳумоюннома»нинг Заҳириддин Бобур даврида Ҳиндистонда бўлиб ўтган тарихий воқеаларга бағишланган қисми 38 саҳифадан иборатдир. Гулбаданбегимнинг мана шу қисқа сатрлари фақат унинг ўзигагина хос услубда, форс-дарий тилида сермазмун иборалар воситаси билан баён қилинган. Китобнинг услуби ва тили фоят содда бўлса-да, асар мазмўни ниҳоят чуқур ва сермазмундир. Нодир маълумотларга тўла бу асар ўша замонда ёзилган бошқа тарихий асарлардан ажралиб туради. «Ҳумоюннома» услуби ва воқеалар баёнини «Бобурнома» баёнига солиштирсак, бу ҳар иккала асар услубининг бир-бирига ниҳоят яқинлигига гувоҳ бўламиз. Чунки, Гулбаданбегим «Бобурнома» услубига эргашган ва ўз асари «Ҳумоюннома»ни «Бобурнома» мазмўни ва услубига тақлид қилиб ёзган.¹

Заҳириддин Бобур Гулбаданбегим учун фақат муҳтарам падари бузург бўлиб қолмай, балки унинг ўрта аср Шарқ тарихида аёллардан чиққан ягона тарихнавис олима бўлиб вояга етишишда ибрат бўлган устоз ҳамдир. «Ҳумоюннома» саҳифаларидан бирида биз Гулбаданбегимнинг «...гарчи бу воқеалар отам ҳазрагларининг китоблари «Воқеанома»да ёзиб қолдирилган бўлса ҳам, биз уларни табаррук билиб келтирдик», деган жумлаларини ўқиймиз. Бу ҳол Гулбаданбегим «Бобурнома»нинг ўзбек тилидаги илк нусхаларидан

¹ Биз бу ҳақдаги фикримизни 1988 йили ГФРнинг Гамбург шаҳрида бўлиб ўтган Жаҳон шарқшуносларининг 32-конгрессида қилган плмий маърузамизда баён қилган эдик.

² Гулбаданбегим, «Ҳумоюннома» — «ФАН», 1959. Форсий матнининг 2-бетига қаранг.

бирини қайта-қайта ўқиб чиққанидан ва ўзининг она тили-ўзбек тилини, Алишер Навоий ва Бобур тилини ниҳоят яхши билганидан далолат беради. Бу фикрни «Хумоюннома»да учраб турадиган ўзбек тилида ёзилган айрим сатрлар ҳам тасдиқлайди.

Шу билан бирга «Хумоюннома»да «Бобурнома»да учрамайдиган шундай маълумотлар ҳам борки, уларнинг кўпчилигини Гулбаданбегим ўз бошидан кечирган воқеалар асосида ёзган. Бундай сатрлар Гулбаданбегимнинг ўзига хос ақл-идрокининг мукамаллиги ва чуқурлигини билдирса, унинг таъсирчан юрак ҳарорати сезилиб турган жумлалари, «Хумоюннома»нинг ўша даврдаги бошқа тарихий асарлардан фарқи бепоянлигидан ҳам далолат беради. Масалан, у ўзининг Моҳимбегим билан Кобулдан Аграга келиш тарихи ҳақида тўхтаб қуйидаги жумлаларни ёзади:

«Рано Санго фатҳидан бир йил ўтгач, окам¹ ҳазратлари Моҳимбегим Кобулдан Ҳиндистонга келдилар. Мен ҳам подшоҳ бобом ҳазратларини кўргани у киши билан бирга оналаримдан олдин келдим. Онам кўли Жалолийга етгач, Агра томон тез йўл олди, подшоҳ ҳазратлари бизни Жалолий кўлида учратишни мўлжаллаган эдилар. Намозшом пайтида бир киши келиб: «Ҳазратни икки курва нарида қолдириб келдим»,— деди. Подшоҳ бобом ҳазратлари то от келтиргунларигача тоқат қилмай, пиёда йўлга тушиб, Нинча-Моҳим уйи олдида биз билан учрашдилар. Онам отдан тушмоқчи бўлдилар, лекин бобом кутмасдан уларни онамининг отлари жиловидан ушлаб, ўз уйларига келгунча пиёда келдилар.

Онам подшоҳ бобомнинг олдига келганларида менга, кундузи келиб ҳазрат билан кўришгин, деб буюрдилар...»²

Гулбаданбегим ҳаёти ва илмий фаолиятини ўрганиш унинг тарихчи олима, шоира бўлиб шаклланишида XV—XVI асрларда Мовароуннаҳр, Хуросон ва Ҳиндистонда мавжуд бўлган адабий-маданий муҳитнинг таъсири катта бўлган, деган хулосага олиб келади.

Гулбаданбегим «Хумоюннома»да Бобурнинг Ҳин-

¹ Гулбадан ўз асарларида «онам» сўзи ўрнига «окам ҳазратлари» ва «отам» сўзига нисбатан «бобом ҳазратлари» ибораларини қўллайди.

² Гулбаданбегим, «Хумоюннома», «ФАН», Тошкент, 1959, 35-бет.

дистондаги Панипат остонасидаги Султон Иброҳим Лўдий билан қилган жанг баёнига тўхтар экан, Бобур қўшинларининг ҳарбий кучини душман қўшинининг кучига солиштиради ва жанг майдонидаги айрим муҳим ҳодисалар ҳақидаги тасаввурини шу жангда иштирок этган ҳеш ва ақраболарининг муфассал ҳикоялари билан тўлдиради. Айрим ҳолларда эса бу воқеалар тақдирини ҳал қилган айрим ҳодисаларга ҳам мукамал тўхтайди. Гулбаданбегимнинг ёзишича, Панипат жангида Бобурга қарши отланган душман ўн саккиз мингдан ортиқ аскарга ва бир ярим мингга яқин ҳарбий филга эга бўлган; ана шу даҳшатли қўшннга қарши Бобур қўл остида фақат ўн икки минг кишигина бўлиб, ундан урушга ярайдиган қисми фақат олти-етти минг кишини ташкил қилган ҳолос, қолганлари эса савдогарлар ва бошқалар бўлган.

Гулбаданбегим Панипат жангидан сўнг Ҳиндистонда бўлиб ўтган воқеаларни баён қилар экан, Бобур қўшини ва ҳатто сарой аҳли ичида катта норозилик ҳоллари ҳам мавжуд бўлганлигини эслатиб ўтади. Бобур сафдошлари ичида Ҳиндистон шароитидан ва унинг исеиқ ҳавосидан нолиш, Ҳиндистон об-ҳавосига чидамсизлик туфайли парокандалик бошланган. Бобур бундай норозиликларнинг олдини олишга ҳаракат қилган, лекин аини бир вақтда давлатда таъсир доираси кенг айрим амирларга руҳсат беришга мажбур ҳам бўлган. Гулбаданбегим, шулар жумласидан, Бобурнинг энг қўл ихлос қўйган амири ва саркардаси, яъни Хўжа Қалон ҳақидаги ҳикояни ҳам келтиради. Гулбаданбегимнинг ёзишича, Бобур шарафига ҳамма ерда уч кунгача алоҳида-алоҳида хурсандчилик қилишга буюрилган. Кобулда, Аграда, Деҳлида катта маъракалар уюштирилган. Деҳли муяссар бўлгач, теварак атрофдаги ҳамма вилоятларга Бобур элчилар юбориб, «кимдаким агар бизга келиб мулозимат қилса, ҳар томонлама раъийат қиламиз, агар улар ичида ота-боболаримизга хизмат қилган кишилар бўлса катта мукофотга сазовор бўладилар. Соҳибқирон ва Чингизхон авлодидан бўлган ҳар бир киши бизнинг даргоҳимизга қайтиб келсинлар», деган қатъий буйруқ берган ва унда «худо бизга Ҳиндистон мамлакатини ато қилди, келсинлар, то бу давлатни бирга сўрайлик», дейилган. Шу буйруққа асосан Мовароуннаҳрдаги темурийлар сулоласининг мағлубияти туфайли ҳар шаҳарда қолиб кетган Бобур авлодлари Ҳиндистонга қараб йўл олганлар. Бобурнинг

кўп қариндош-уруғлари, Султон Абу Саид¹, Султон Маҳмудхон², Султон Аҳмадхон³нинг қизлари, умуман 96 кишидан иборат бегимлар ва хонимлар Бобур саройига келишган. Бу воқеанинг аҳамияти шундаки, Бобур уларнинг ҳар бирига «жой, ер ва кўнгиллари тилаганинъомларни тайин қилган». Демак, Бобур Ҳиндистонни қўлга киритгач, Мовароуннаҳрдаги темурийлар сулоласи даврида ҳукм сурган феодал муносабатларни ўз сиёсатида қўллаган.

Гулбаданбегим ўз асарида келтирган бу сатрлар Бобур Ҳиндистонда ўз ҳукмронлигини тиклагандан сўнг Мовароуннаҳр халқларининг ижтимоий ҳаётига мансуб бўлган айрим урф-одатларнинг Ҳиндистон халқлари ижтимоий ҳаётига кириб келганлигидан далолат беради.

Гулбаданбегим Бобурнинг сўнгги ярим йиллик ҳаётини Аграда ўзининг шахсий кузатишлари асосида ёзади. Асарнинг Бобур ҳақидаги ана шу қисми, айниқса, диққатга сазовордир, чунки у бошқа тарихий манбаларда учрамайдиган нодир маълумотларни келтирадики, бу билан Бобур ҳаёти ва фаолиятига кўп янгиликлар қўшади.

Гулбаданбегимнинг Аградаги дастлабки ҳаёти оёйишта ўтади. Заҳириддин Бобур Моҳимбегим ва Гулбаданбегим билан биргаликда Аграда Девалпур ҳамда Сикри атрофларида саёҳат қилади. Бу ерда Жамму дарёсининг иккала қирғоғи бўйлаб бинолар қурилаётганини ва барпо қилинган тош саройни томоша қилади.

Гулбаданбегимнинг ёзишича, Сикридаги боғда ҳам Заҳириддин Бобур бир қанча бинолар барпо қилган; уларнинг биридда Бобур «Воқеанома», яъни «Бобурнома»ни ва шеърларини ёзган.

Гулбаданбегим Аграда рўй берган воқеаларни содда ва муфассал тасвирлайди. Унинг ёзишича, шу вақтларда Бобурда дарвешлик кайфиятлари кучайган ва у тахтини ўғли Ҳумоюнга топшириб, ўзи Аградаги Зарафшон боғининг бир бурчагида ўлтирмоқчи бўлган: «Кўнглим салтанат ва подшоҳликдан олинди; шу Зарафшон бо-

¹ Абу Саид (1431-1449)—Темурнинг ўғли Мироншоҳ Мирзонинг набираси.

² Султон Маҳмудхон — Тошкент ҳокими, Бобурнинг тоғаларидан бири Юнусхоннинг ўғли.

³ Султон Аҳмадхон — Бобурнинг тоғаси, Тошкент ҳокими Юнусхоннинг ўғли.

гида бир бурчакда ўтирсам. Менинг хизматим учун Тоҳир офтобачи ҳам етиб ортади»¹, деган экан. Сарой аҳли — Бобур атрофидаги унга энг яқин бўлган давлат арбоблари ва Бобур хонадонидагилар подшоҳнинг бу фикридан мулзам бўлиб, подшоҳни бу фикридан қайтишга мажбур қилганлар. Уни Гулбаданбегим «Хумоюннома»да алоҳида қайд қилади. «Хумоюннома»да ёзиб қолдирилган Бобур ҳақидаги бу маълумот ҳақиқатдан узоқ бўлмай, айни бир вақтда Бобур қалбида юз берган руҳий тушкунликнинг рўй-рост тасвиридир. Бобурнинг бу ҳолини, ўнинг

Неча даврон ғуссаси бўлгай менинг жонимга хос,
Кошки ўлсам, доғи бу ғуссадан бўлсам халос,—

деган машҳур байти тасдиқлайди.

Гулбаданбегим ўз даврининг мураккаб сарой ҳаётига ҳам аҳамият беради. У Бобур хонадонининг бизга маълум кўпгина тарихий асарларда учрамайдиган нозик хусусиятларини тасвирлайди. У ўз замонининг давлат аҳамиятига эга бўлган тарихий воқеаларига тўхтар экан, дипломатик ва савдо муносабатлари билан бир қаторда, онлавий шароитлари, тўй ва аза маросимлари билан боғлиқ бўлган анъанавий одатлар, уй-рўзгор асбоблари, кийим-кечак турлари каби тарихий манбаларда кам учрайдиган масалаларга ҳам тўхтаб ўтади. Бу ҳол Бобур ва унинг ворисларининг шахсий ҳаётини мукаммал ўрганишга имкон беради. Умрининг кўпчилик қисмини ҳарбий урушларда ўтказган Бобур ва Хумоюн ҳарбий юришлари вақтида, асосан, алоҳида чодирларда яшаганлар. Гулбаданбегим «Хумоюннома»да уч хил чодир қўлланилганини қайд этади ва бирини Чодир, иккинчисини Шомиёна, учинчисини эса Саропарда деб ажратади. Бу чодирларнинг устки қисми майин мовут билан қопланган бўлиб, ички қисмига Гужарот зарбоби билан оро берилган. Чодирларнинг гуллари ҳар хил ранглар билан безатилган бўлиб, айрим чодирларнинг гуллари ҳатто махсус олтин иллар билан тикилган; шунини қайд этиш керакки, «Хумоюннома»нинг этнографик манба сифатида қиммати беқийсдир. Бу жиҳатдан Хумоюн подшоҳ билан Гулбаданбегим ўртасида бўлиб ўтган бир суҳбат диққатга

¹ Гулбаданбегим, Хумоюннома, «Фав», Тошкент, 1959, Форсий матн, 24-бет.

сазавордир. Ҳумоюн подшоҳ бир юришдан қайтиб келиб, саройдаги бегимлар билан учрашади. Лекин ордан узоқ вақт ўтганлиги сабабли Гулбаданни танимай қолади ва «Олдин сени танимадим, чунки Гурибанголага голиб лашқарни тортган вақтимида, сен тоқи кияр эдинг, ҳозир лачак, қасабада кўрганым учун танимай қолдим», деб у билан кўришади.

«Ҳумоюннома»да XVI асрда Бобур ва, айниқса, Ҳумоюн саройидаги хотин-қизлар аҳволи ва уларнинг феодал жамиятида тутган мавқелари ҳақида ҳам кўп маълумотлар мавжуд.

Гулбаданбегимнинг ёзишча, «бегимлар» айрим ҳолларда давлат ишларида катта ўрни тутганлар. Масалан, Гулбаданнинг ўзи Ҳумоюн подшоҳ даврида давлат миқёсидаги дипломатик муносабатларда иштирок этган. Умуман саройга яқин хотин-қизларнинг ўрни кейинги асрларга нисбатан юксак бўлган. Улар шодлик кунларда мардона эркакча кийимлар кийганларга чавандозлик, тирандозлик каби ўйинларда қатнашганлар.

Гулбаданбегим ўз асарида Тилсим тўйи муносабати билан тўй маросимига йиғилган бегимлар ҳақида тўхталар экан, подшоҳнинг ўнг томонида зардўзи кўрпачаларда ўтирган бегимларнинг исмларини бирма-бир санаб ўтиб: «Булар мардона кийимларни кияр эдилар ва захиртарошлик, чавандозлик, тирандозлик каби ҳар хил ҳунарларга уста эдилар ва созлардан кўпчилигини чалар эдилар», деган жумла билан ўз даврининг зодагон хотин-қизларининг ҳарбий ҳаётдаги юқори мавқеаларига алоҳида баҳо беради. Бегимлар орасида Султон Ҳусайн набираси Музаффар Мирзонинг қизидан тортиб, то Бобур подшоҳнинг тоғалари — Султон Маҳмудхон, Олачахон лақаби билан машҳур бўлган Султон Аҳмадхоннинг қизлари, «Тарихи Рашидий» китобининг муаллифи Мирзо Ҳайдарнинг опалари ҳам бўлганлар. Бир-бирининг акси бўлган икки санъатни — созандалик ва ҳарбий санъатни яхши эгаллаган бегимлар орасида тарбияланган Гулбаданбегим эса ўзининг тарихий билимларга бўлган қизиқиши билан улардан бир неча бор ўстун турган, шунинг учун ҳам тарихий жиҳатдан ниҳоят муҳим ва нодир асар «Ҳумоюннома»нинг муаллифи бўла олган.

Гулбаданбегимнинг Мир Маҳди Мирзонинг «Тазкиратул-хавотини» асарида келтирилган «Севгисиз ҳаётда

маъно йўқ», деган мазмундаги икки байтига қараганда¹, шеърятдан ҳам хабардор бўлган. Унинг ёзишича, Тилсим тўйига келган бегимларнинг умумий сони 96 га етган. Уларнинг ҳаммаси улүфадор бўлганлар. Бобур Ҳиндистонни қўлга киритгандан кейин Шайбонийхон ғалабаси туфайли тарқалиб кетган ва сўнг Ҳиндистонга Бобур паноҳига келиб қолган теуурийлар сулоласига алоқадор бўлган ҳар бир авлодга Ҳиндистонда катта имкониятлар яратиб берган эди. Юқоридаги сатрларга қараганда, бу имкониятлардан унинг авлодидан бўлган хотин-қизлар ҳам кенг фойдаланганлар. Албатта, улар учун тайинланган улүфалар, унинг миқдори қандай бўлишидан қатъий назар, умрбод қилиб белгиланган бўлиши керак. Китобнинг бошқа бир саҳифасида келтирилган маълумотга кўра, Ҳиндистонда Бобурийлар саройидаги бегимларнинг тутган ўрни анчагина юқори бўлган. Бу жиҳатдан Ҳумоюн подшоҳнинг Ҳамидабону бегимга уйланиш тарихи қизиқдир. Ҳумоюн подшоҳ Ҳамидабону бегимни Ҳиндол саройида кўриб қолиб, уни яхши кўриб қолган ва иккинчи марта у билан кўришиш учун чақиртирса, у бўйин товлаган, совчи юборса, подшоҳга турмушга чиқишни қатъиян истамаслигини изҳор қилиб, рад жавобини берган; шунда орага Гулбаданбегимнинг онаси Дилдорбегим тушиб: «Ахир бир кишига тегасан-ку, подшоҳдан ҳам яхши киши бўладими?» деса, Ҳамидабону бегим унга жавобан: «Қўл узатсам бўйинга етадиган кишига чиқмоқчиман», деган жавоб берган. «Ҳумоюннома»нинг яна бошқа бир саҳифасида аёлларнинг Ҳиндистонда Бобурийлар саройида маълум даражада юқори мавқега эга эканликлари ва айрим ҳолларда подшоҳ ва бошқа шаҳзодалар уларнинг фикр ва мулоҳазаларига эътибор билан қараб, амал қилганликлари ҳақида ниҳоят подир маълумотларни қайд қилинади. Гулбаданбегим Ҳумоюн подшоҳ саройидаги бегимлар подшоҳнинг айрим ҳолларда уларга беъэтибор муносабатда бўлганлигидан ранжиб, ўзларининг норозиликларини очиқ билдирганларида, подшоҳ улардан кечирим сўраб «тилхат» берганлиги ҳақида ҳикоя қилади.

«Ҳумоюннома»нинг Заҳриддин Бобур даврига бағишланган қисми Бобур вафоти воқеалари билан якунланади. Гулбаданбегим кўзи тўла ёш, аламга тўлган

¹ Тазкиратул-хавотия, нив № 3478, 9-бет, ЎзФА Шарқшунослик институти қўлёзмалар фондида сақланади.

қалб зардоби билан отасининг вафоти тарихини ёзар экан, у шу мудҳиш воқеа рўй бераётган дақиқада Бобурнинг қадрдонлари, қариндош-уруғлари, оила аъзоларининг кечирган мусибат ва юрак дардларини шундай жўшқин баён қиладики, бу сатрларни ўқиётган киши ўзини худди ўша маросимда иштирок этгандек ҳис қилади. Бундай юксак маҳорат фақат Гулбаданбегимнинг ўзигагина хосдир.

Гулбаданбегим Бобурнинг ўлимига қандай дард сабаб бўлганини аниқ ёзмайди. Лекин у ўғли Ҳумоюн оғир касал бўлиб, ўлим тўшағида ётган чоғида унинг жонига ўз жонини фидо қилиб, «жонга жон» беришга тайёр экани ҳақидаги ҳикоятни келтиради: «Менки, Бобурман, умри жонимни ўғлим Ҳумоюнга бағишлайман», деб айтганини ва шундан сўнг, Бобурнинг ўзи касал бўлиб ётиб қолгани ва Ҳумоюн эса ўша куниёқ ўрнидан туриб кетганини ҳикоя қилади. «Бобур ниҳоят озиб кетган ва табиблар қанча даво қилмасинлар, ҳеч қандай чора топа олмаганлар. Сўнг Бобур ўз ҳузурига амирлар ва яқинларини чақириб: «Кўп йиллардан бери Ҳумоюн Мирзога подшоҳлигимни топшириб, ўзим Зарафшон боғининг бир бурчағида турсам деган фикрим бор эди. Худонинг карами билан ҳамма нарса муяссар бўлди. Лекин, мана шу мақсадимни соғ пайтимда қилсам, деган эдим, бўлмади. Касал мени эзиб қўйди. Сизларга васиятим шуки, «Ҳаммангиз Ҳумоюнни менинг ўрнимга деб билинглар ва унинг ҳукмронлигини камситманглар. У билан мувофиқ ва ҳамжиҳат бўлинглар»,—дедилар, бу сўзлардан у ерда турганлар ва буни кўрганларнинг ҳаммаси йиғлаб юборишди. Подшоҳнинг муборак кўзлари ҳам ёшга тўлди»¹,—деб ёзади Гулбаданбегим.

«Бу воқеани ҳарамдагилар ва ташқаридаги кишилар ҳам эшитишди ва йиги-сиғи, тўполоқ бўлиб кетди. Уч кундан сўнг ҳазрат подшоҳ ўткинчи дунёдан абадий дунёга ўтдилар. 937 йил жумодил аввал ойининг бешинчи куни — душанба куни (яъни 1530 йил 26 декабр) вафот тарихларидир», дейилади «Ҳумоюннома»да.

Гулбаданбегимнинг «Ҳумоюннома»да келтирган нодир маълумотлари орасида отаси Заҳриддин Муҳаммад Бобур ва акиси Ҳумоюн давридаги Ҳиндистоннинг ички ва ташқи сиёсий ҳаётига онд маълумотлар ҳам ниҳоят муҳимдир. Масалан, унинг Агра шаҳридан Де-

¹ Ҳумоюннома, Тошкент, 1959, 41-бет.

валпурга қилган сафари тафсилоти ёки унинг Гвалиор ёки Сикри — ҳозирги Фатҳпур Сикри ва Агра шаҳарларида Бобур олиб борган қурилиш ишлари баёни шулар жумласидандир. У ҳақда Гулбаданбегим: «Аграга келганимиздан кейин уч ой ўтгач, подшоҳ ҳазратлари Девалпурга кетдилар: «Ҳазрат Моҳимбегим билан мен ҳам сайр қилиш мақсадида Девалпурга жўнадик. Девалпурда бир бутун тошини ўйиб, ўн квадрат газ ҳажмлиқ ҳовуз қазилган эди. У ердан Сикрига жўнадилар. Қўлнинг ўртасида катта супа ясашни буюрдилар. Бу супа тайёр бўлгач, кемага ўтириб, у ерга бориб сайр қилар ва супага ўтирар эдилар. У супа ҳозир ҳам сақлапган. Сикрида боғда шийпон бино қилган эдилар. Бу шийпонда «тўрхона» — юқори ҳужра бино қилдириб, унда ўтириб қуръон¹ ёзар эдилар», — деб эслайди. Гулбаданбегимнинг бу сатрлари «Бобурнома» ва Ҳиндистонда ижод қилган шеърларининг маълум қисми Заҳриддин Бобурнинг ўзи Девалпурда бино қилган тўрхонада ёзилганидан далолат беради.

➔ Бобурийлар даврида юқори табақага мансуб аёллар мамлакатнинг ички ва ташқи ҳаётида тутган ўринлари ҳақидаги Гулбаданбегим «Ҳумоюннома»да келтирган маълумотлар ҳам ниҳоят нодирдир, чунки бундай маълумотлар бошқа манбаларда асло учрамайди. Шундай аёллардан бири — Гулбаданбегимнинг ўзи эди. У акиси Ҳумоюн подшоҳ (1530—1556), сўнг Акбаршоҳ (1556—1603) даврида Ҳиндистонда давлат ишларига аралашган, айрим ҳолларда эса саройдаги ўзаро муносабатларни ҳал қилишда унинг фикр ва мулоҳазалари катта эътиборга эга бўлган.

Ана шундай аёллар қаторида Фарғонада Бобурнинг бувиси Эсондавлатбегим, Ҳиндистонда эса Ҳумоюн ва Акбаршоҳ саройида Хонзодабегим, Моҳимбегим, Дилдорбегим ва Бадахшон ҳокими Султон Иброҳимнинг онаси Хуррамбегим ва бошқалар бўлганлар.

➔ «Ҳумоюннома»да ўз давридаги юқори табақага мансуб машҳур аёллар ҳақида қизиқ ҳикоялар келтирилади. Жумладан: Бобурнинг бувиси Эсондавлатбегим Фарғона ҳокими — Бобурнинг отаси Умаршайх вафот этгач (1494 йил), Муҳаммад Бобур давлатига қарши курашга отланган ташқи душманлар ҳамласини барбод қилиш мақсадида барча сарой аҳли — амирлар,

¹ Бу ерда мазмунан гап Бобур ихтиро қилган махсус алифбода ёзилган Қуръонни Карим ҳақида бораётир, деб ўйлаймиз.

саидлар ва ҳарбий саркардаларни курашга уюштира олган. Худди шундай ҳол Бадахшонда ҳам рўй берган. Бадахшонда гарчи Султон Иброҳим ҳукмрон бўлса ҳам, лекин у ёш бўлгани учун давлатни онаси Хуррамбегим бошқарган. Шу сабабли бўлса керак, зарур бўлиб қолганда Ҳумоюн подшоҳ Султон Иброҳимга эмас, Хуррамбегимга мурожаат қилар эканлар.

Масалан, 1548 йили Ҳумоюн подшоҳ қўлчиликнинг норозилигига қарамай, Балхга — Шайбонийларга қарши отланади, лекин бу жангда Ҳумоюн аскарлари мағлуб бўладилар. Унинг ўзи эса қаттиқ яраланади. Худди шу вақтда пайтни ғанимат билган Комрон Мирзо бу имкониятдан фойдаланиб, Кобулни қўлга киритади. Ҳумоюн Кобулни Комрон қўлидан тортиб олиш учун Бадахшон ҳокими Иброҳимнинг онаси Хуррамбегимга элчи юбориб, Бадахшон қўшинининг унга ёрдамга келишини илтимос қилади. Хуррамбегим аёл киши бўлишига қарамай жуда қисқа вақт ичида Бадахшон қўшинини тўплаган ва уни тоғ оралиғигача ўзи бошлаб олиб келиб қўйган.

«Ҳумоюннома» саҳифаларини синчковлик билан ўқир экансиз, унда бу асарнинг тенги йўқ муаллифи, чуқур илм соҳибаси, олима ва шоира, ўрта аср шарқининг ягона тарихнавис аёли бўлган Гулбаданбегимнинг ўзи ҳақида махсус сатрларни учратмайсиз. Гулбадан Ҳумоюн даврида Ҳиндистонда ва Кобул улуси ўртасида рўй берган сиёсий курашлар ва ака-укаларнинг ўзаро тахт учун олиб борган жанглари қаторида ўша замон ижтимоий ҳаётини тасвирлайдиган маълумотлар, яъни уй-рўзғор, тўй ва аза маросимлари ҳақида бошқа тарихий асарларда учрамайдиган нодир маълумотларни ҳам ақс эттирар экан, ўзининг шахсий ҳаёти ҳақида ҳеч қандай маълумот бермайди. Унинг асосий мақсади отаси Заҳриддин Муҳаммад Бобур вафотидан сўнг акаси Ҳумоюн полшоҳнинг Ҳиндистонда қўлга киритган ғалабаси ва ўз давлатини мустақкамлаш мақсадида олиб борган ички ва ташқи сиёсатини ёритиш эди.

Айни бир вақтда бу асар Ҳиндистон шоҳи Акбаршоҳнинг махсус буйруғи билан тарихнавис Абдулфазл Алломий томонидан ёзилиши лозим бўлган «Акбарнома» учун нодир манба тарзида мўлжалланганлиги сабабли ҳам Гулбаданбегим ўзи ҳақида тўхталмаган бўлса керак. «Ҳумоюннома»ни ўрганиш унинг муаллифи ўша замоннинг Заҳриддин Муҳаммад Бобур, Жаҳор

офтсбачи, Абулфазл Алломий, Султон Рай Мунши ва бошқа кўп машҳур тарихчилари қаторидан ўрин эгаллаганлиги ва замонасининг ягона машҳур тарихнавис олима аёли эканлигидан далолат беради. Гулбаданбегим «Ҳумоюннома»да Ҳиндистонда Заҳириддин Бобур вафотидан кейин бўлиб ўтган сиёсий воқеалар баёнини ниҳоятда мукаммал акс эттирган. Чунки Гулбаданбегим нафақат ўзи ўша даврда Ҳиндистон диёрида Ҳумоюн подшоҳ ва Акбаршоҳ замоннда бўлиб ўтган барча воқеаларнинг шоҳиди бўлган, балки шу билан бирга бу мураккаб тарихий воқеаларда шахсан иштирок этган кишиларнинг рўйрост ҳикояларидан ҳам фойдаланган. Шу жиҳатдан «Ҳумоюннома»нинг Ҳумоюн подшоҳ даврига бағишланган қисмининг тарихий аҳамияти ҳам беназирдир.

Маълумки, Заҳириддин Муҳаммад Бобур вафотидан кейин (1530 йил) Ҳиндистонда ички ва ташқи феодал курашлар ниҳоят авж олиб кетади. Бу курашлар натижасида Ҳиндистон халқларининг аҳволи оғирлашади. Мамлакатда қимматчилик, айрим ҳолларда очлик ҳам авжга чиқади. Бу ҳол нафақат эзилган халқ аҳволини, айрим ҳолларда эса сарой аҳли ва бошқа феодалларни ҳам оғир иқтисодий аҳволга тушириб қўяди.

Гулбаданбегим ўз асарида мамлакатда рўй берган бу иқтисодий етишмовчилик ва қашшоқликнинг асосий сабаби ўзаро феодал курашлар эканини очиқдан-очиқ айтади. Сиёсий ва иқтисодий жиҳатдан заифлашган мамлакатни Ҳумоюн узоқ ушлаб тура олмайди. У узлуксиз курашлардан сўнг, 1540 йили Ҳиндистонни Шершоҳ Сурга қолдириб, Қобул ниятида чиқиб кетишга мажбур бўлади. Лекин ўз укалари Комрон Мирзо билан Аскарний Мирзо уни Қобулга қўймадилар. Шундан сўнг у Эронга — шоҳ Тохмасп саройига бошпана истаб кетишга мажбур бўлади. Бу даврда Гулбаданбегим Қобулда қолган эди, лекин у шоҳ Тохмасп саройидаги Ҳумоюн подшоҳ аҳволини Ҳумоюннинг хотини Ҳамнадабону бегим ва бошқа яқинлари ҳикоялари асосида ёритади.

Гулбаданбегим «Ҳумоюннома» саҳифаларидан нозик таъб, юксак дид, узоқни кўра оладиган, оқила ва фаросат соҳибаси, ўз даврининг мураккаб ижтимоий ва сиёсий ҳаётини ақл-идроқ билан таҳлил қила оладиган олима сифатида кўринади. Бу жиҳатдан Гулбаданбегим

китобидаги Ҳумоюн подшоҳ даврида Ҳиндистонда рўй берган воқеалар тавсифи муҳимдир.

Маълумки, Заҳриддин Муҳаммад Бобурнинг Ҳиндистон учун бўлган охириги жанги — ҳозирги Фатҳпур шаҳри ўрнида Рано Санго билан бўлган 1526 йилнинг 16 март кунндаги жанг Бобурнинг ғалабаси билан тугаган эди. Бу ғалаба Ҳиндистонда бобурийлар ҳукмронлиги борасида энг йирик омили бўлган эди. Шу ғалабадан сўнг Бобур Шимолий Ҳиндистонда Амударёдан Бенгалиягача ва Ҳимолайдан Гувалиёргача бўлган ерларда ўз ҳукмронлигини ўрнатади. Афсуски, ўзининг бу буюк ғалабасидан кейин узоқ яшамайди. У 1530 йилнинг 30 декабр кун оламдан ўтади. Шундан сўнг Заҳриддин Бобурнинг тўнғич ўгли Ҳумоюн отасидан кейин 23 ёшда Ҳиндистон тахтига ўтиради. Унинг учта укаси: Комрон, Аскарний, Ҳиндол Мирзолар бўлиб, булар орасида Комрон ҳар жиҳатдан укаларидан ажралиб турар эди. Айрим ҳолларда эса Ҳумоюндан ҳам тадбиркорроқ эди.

Бобур давридаёқ у Кобул билан Қандаҳорнинг расмий ҳокими эди. Лаҳор ҳам унинг қўл остида ҳисобланар, Бобурнинг энг нуфузли бош амири Хўжа Калон Комроннинг Кобул ва Қандаҳордаги бош амири эди. Ҳумоюн тахтга ўтириши биланоқ Комрон Мирзога Кобул билан Қандаҳордан ташқари Панжоб билан Ҳинд воҳасини ҳам қўшиб беради. Ҳумоюннинг ўз улуси бўлмиш Сабҳални эса Ҳиндол қўл остига, Меварт тахтини эса Аскарний Мирзога топширади. Ҳумоюннинг бу тадбири унинг ўз давлатини ҳал қилувчи иқтисодий районлардан ажратиб қўяди. Бунинг устига Гужарот подшоҳлиги ва Бенгалия билан Бихарда ҳукм сураётган кучли афғон феодаллари Ҳумоюнга қарши куч тўплай бошлаб, Ҳумоюни саросимага солиб қўядилар.

Гулбаданбегим «Ҳумоюннома»да Ҳумоюн подшоҳнинг Шерхон билан муносабатини ҳам тасвирлайди. 1539 йил июн ойидан то 1540 йилнинг май ойлари орасида Ҳумоюн икки марта — ҳам Чоусада, ҳам Қанaujда Шерхонга бас келолмай, ундан талафот кўради ва ҳар иккала шаҳар тахтини Шерхонга бўшатиб беришга мажбур бўлади. Бу жангда Ҳумоюн қаттиқ шикаст топади ва олдин Аграга, сўнг тезлик билан Лаҳорга кетишга мажбур бўлади. У ердан Патнага, кейин эса Умаркутга боради. Бу ерда Ҳинд ҳокими Рано Паршод яхши қабул қилиб, унинг келгусида Патна ва Бхаккарга қарши олиб борадиган юриши учун аскар

беради. 1542 йилнинг 23 ноябр кунн Муҳаммад Акбар-шоҳ дунёга келган эди, деб ёзади Гулбаданбегим, 1543 йили мелодий воқеасини баён қилар экан. Ҳумоюн подшоҳ энди Ҳиндистон дёрида қолишнинг хавфи ошгач, Қандаҳорни қўлга киритиш учун яна Қандаҳорга йўл олади. Аскарний Мирзо Комрон номидан шаҳарга ҳокимлик қилар эди. Лекин Ҳумоюн Қандаҳорни забт қила олмади. Бу воқеа 1543 йил декабрда юз берган эди.

Қандаҳорни укалари қўлидан ололмаи зарба еган Ҳумоюн подшоҳ Гармсера вилоятига боради ва бу ердан ҳурматли маслаҳатдоши вазир Байрамхон фикрига амал қилиб, Эрон шоҳи Тохмаспга хат ёзиб, ундан ёрдам сўрашга мажбур бўлади. Айни шу вақтда Аскарний Мирзо Гармсерага ҳужум қилиб, Ҳумоюнни тахликага солиб қўйгани сабабли, тезликда Сейистон томон йўл олади. Сейистон ҳокими Аҳмад Султон Шамлу Ҳумоюнни яхши кутиб олади ва бўлиб ўтган воқеани баён қилиб, шоҳ Тохмаспга нома йўллайди. Айни вақтда Ҳумоюннинг хотини Тохмасп саройига етиб келган эди. Эрон шоҳи Тохмасп, Ҳумоюн илтимосига кўра, уни яхши қабул қилиш ниятида Сейистондан Эрон пойтахти Қазвинга келадиган йўллардаги вилоятлар ҳокимларига алоҳида-алоҳида хат ёзиб, қандай усулда Ҳумоюнни кутиб олиш режаларини баён этган. Жумладан, 10 ёшли Ҳирот ҳокими Султон Маҳмудга Ҳумоюнни Ҳиротда қандай кутиб олиш кераклиги ҳақида фармон юбориб, ҳатто қандай таомлар, лаззатли мевалар ва ширинликлар билан меҳмон қилиш зарурлиги ҳамда унга Ҳусайн Бойқаро Ҳиротда барпо қилган барча иморатларини томоша ва сайр қилдириш ҳақида махсус кўрсатма берган эди. Бунга шу қадар аҳамият берилганки, Ҳирот ҳокими Ҳумоюн шарафига уюштирилган меҳмондорчилик тартибинини ҳар кунн Қазвинга хат ёзиб, Шоҳ Тохмаспга ҳисобот тариқасида маълум қилиб туриши шарти ҳам қўйилган¹.

Ҳумоюн Сейистондан Ҳиротга 1544 йил февралда етиб келиб, то 1544 йилнинг март ойида Наврўз байрами ўтгунига қадар шу ерда бўлиб, сўнг Машҳадга йўл олади. Машҳадга келгач, у ерда имом Али ибн Мусо ар-Ризо (у тарихда Имом Ризо номи билан машҳур бўлиб,

¹ Эрон шоҳининг ёзги қароргоҳи Султонни шаҳридан унча йироқ бўлмаган Қазвин шаҳрининг тарбида бўлган, тарихий маълумларда бу қароргоҳ номи ёзиб қолдирилмаган.

шиа мазҳабидаги мусулмонларнинг ўн икки имомидан саккизинчиси ҳисобланар эди) мазорини зиёрат қилади. Сўнг Эрон шоҳи Тохмаспнинг Қазвин шаҳрига етиб келиши, деган мазмундаги хатини олади ва 1544 йилнинг май ойида Машҳаддан чиқиб, Қазвинга йўл олади. Тарихий манбаларда келтирилган маълумотларга қараганда, Машҳаддан чиқиб, у дастлаб Нишопурга, сўнг Сабзаворга етиб келгач, Байрамхонни Тохмаспнинг ёзги қароргоҳига юбориб, ўзининг Қазвинга яқинлашиб келаётганини билдиради. Ва ниҳоят 1544 йилнинг июлавгуст ойларида Ҳумоюн подшоҳ Эрон шоҳи Тохмасп билан учрашади. Гулбаданбегим «Ҳумоюннома»да Эрон шоҳи Тохмасп билан бўлган дипломатик муносабатларга алоҳида аҳамият беради ва уни батафсил ёритади. Гулбаданбегимнинг ёзишича¹, шоҳ Тохмасп подшоҳга ҳамма шароитларни муҳайё қилиб, унинг кўнглини кўтаришга ҳаракат қилган, лекин Гулбаданбегим ўз асарида айрим ҳолларда шоҳ Тохмасп ўз атрофидаги қалтис масъалатчилар сўзига амал қилиб, совуқ ва бепарво муносабатда бўлган ҳоллари ҳам юз берган ва бундан Ҳумоюн кўнгли кўп озор чекканини алоҳида қайд қилади. Ҳумоюн бир йилга яқин шу ерда бўлиб, сўнг шоҳ Тохмасп ёрдамини олиб, кетишга қарор қилади. Гулбаданбегим «Ҳумоюннома»да Ҳумоюн подшоҳ Қазвиндан Қандаҳорга қайтиши шарафига тахти Сулаймон деган жойда Эрон шоҳи Тохмасп хайрлашув маросимини ташкил қилгани ҳақида ёзар экан, у шу муносабат билан тахти Сулаймонда Эрон шоҳи 600 га яқин ҳиргоҳлар барпо қилиб, катта зиёфат уюштиргани ва шу куни Ҳумоюнга шиманики зарур бўлса, ҳаммасини муҳайё қилгани, нафақат Ҳумоюннинг ўзини, балки унинг атрофидаги амирлар, саркардаларни ҳам лозим бўлган пул, сарполар, керакли қурол ва аслаҳалар билан таъминлаганини алоҳида қайд этади. Тарихий манбалардаги маълумотларга қараганда, Ҳумоюннинг Қандаҳорга қайтишида Эрон шоҳи қўшиб берган лашкарлар унинг ўз қўшинлари сови билан биргаликда баъзи тарихнавислар 12000 киши эди, деб ёзсалар, баъзилари 14000 дейишади, бундан ташқари, унга яна 300 га яқин кўрчи ҳам қўшиб берилган эди. Шундай қилиб у Сейистондан йўлга чиқиб, 1544 йили 29 декабрда Жомга етиб келади, сўнг Буст шаҳрини ишғол қилгач, Қандаҳорга

¹ Гулбаданбегим, Ҳумоюннома, Тошкент, 1959. 78-бет.

йўл олади ва Қандаҳорни қамал қилади. Қарийб ярим йил давом этган Қандаҳор қамали шаҳар аҳволини оғирлаштириб юборади, лекин шаҳарни забт этиб бўлмайди. Бу ҳол Ҳумоюн подшоҳда ўз ҳужумини давом эттириш бефойда эканлигига ишонч ҳосил қилади. У энди дипломатик муносабатни афзал кўриб, Байрамхонни Қобулга жўнатади. У Қобулга бориб, у ердаги нуфузли давлат арбоблари ва саркардаларига кўп ваъдалар бериб, уларнинг кўнглини олиши натижасида Аскаррий Мирзо тинчлик шартномасини тузиб, Ҳумоюнга Қандаҳорни топширишга мажбур бўлади.

Бу воқеа 1549 йил 3 сентябрда содир бўлган эди. Қизил шундаки, Ҳумоюн подшоҳ Қандаҳорни Эрон шоҳи Тохмасп ёрдами билан қўлга киритгани туфайли, Қандаҳор қалъаси таслим бўлгач, ҳамма қўлга тушган бойлик, шартга асосан, шоҳ Тохмасп ихтиёрига, Эронга жўнатилган¹. Қандаҳорни қўлга киритгач, Ҳумоюн энди Қобулга — Комронга қарши отланади. Комрон эса, Қобулни топшириб, Ҳиндистонга кетади. 1542 йилнинг кузида у Ҳиндикушдан ўтиб, Бадахшонни эгаллайди. Худди шу вақтда Ҳумоюннинг касал бўлиб қолганидан фойдаланиб, Комрон яна Қобулни эгаллайди, бу эса Ҳумоюни Бадахшондан қайтишга ва Комроннинг кетидан юриш ташкил қилишга мажбур қилади. Оқибатда Ҳумоюн Комрон ва Аскаррий Мирзоларнинг гуноҳидан кечади. Лекин бу ярашув узоққа чўзилмай, келгуси йили (1550) Ҳумоюннинг Балхга қилган юриши муваффақиятсиз тугагач, Комрон яна Қобулни эгаллаб олади. Бу ҳол Комрон билан Ҳумоюн подшоҳ ораларидаги муносабатни гоятда ёмонлаштириб, ўзаро жангга ўтишга мажбур этади. Икки орадаги жанг Ҳумоюн ғалабаси билан тугайди. Комрон қаттиқ зарбага дуч келади. Ҳумоюн подшоҳнинг бу сафар Қобулда қўлга киритган ғалабаси қимматга тушади.

Худди шу жангда Ҳиндол Мирзо оғир захм жароҳати билан вафот қилган эди. Гулбаданбегим бу воқеаларга тўхтаб, ҳарам аҳли ва бошқалар қаторида шахсан ўзи ҳам қон-қон йиғлаганини баён этади. Дарҳақиқат, Ҳиндол Мирзо Бобурнинг энг сеvimли ўғли ва Гулбаданбегимнинг ўз жонидан яхши кўрган укаси эди. Унинг умри эвазига Гулбадан ўзининг ёки ўғли Саодатёрнинг ва ҳатто турмуш ўртоғи Ҳизирхўжанинг

¹ Гулбаданбегим, Ҳумоюннома, Тошкент, 1959, 77-78-бетлар.

жонини фидо қилгиси келганини йиғи аралаш баён қилади¹. Комрон ва Аскарӣй Мирзоларнинг тақдирлари ҳақида Гулбаданбегим фикр-мулоҳазалари ниҳоят нодир ва бебаҳодир. Гулбаданбегимнинг ёзишича, Комрон ўз галабасига кўзи етмагач, жанг майдонини ташлаб қочишга мажбур бўлади. Лекин 1553 йили қўлга олиниб, Ҳумоюннинг буйруғи билан унинг кўзига мил тортиб кўр қилинади. Комрон томонида ўз акасига қарши курашган Аскарӣй Мирзо ҳам асир олиниб, унинг ҳам гуноҳи кечирилмай, Маккага жўнашга руҳсат берилган эди. Бироқ у Маккага етиб бора олмай, йўлда вафот этгани ҳақидаги хабар Ҳумоюн саройига етиб келганини Гулбаданбегим алоҳида қайд қилади.

«Ҳумоюннома» Ҳиндолнинг ўлдирилиши ва Комроннинг кўр қилиниши ҳақидаги хабар билан узилиб қолади, унинг сўнгги саҳифалари ҳалигача топилган эмас. Шу билан «Ҳумоюннома»нинг охири қайси йиллар воқеасини ўз ичига олгани ҳақида бизда аниқ маълумот йўқ. Бу ҳақда ўша давр тарихчилари ҳам бирор фикр айта олмаганлар. Ҳиндол Мирзо ўлдирилиб, Кобул қайта қўлга киритилиши воқеалари Ҳиндистон тарихнавислари асарларида баён қилинган. Бу воқеалар Акбаршоҳ даврида ёзилган асарларда ва Ҳумоюн подшоҳ саройида кўп вақт яшаган Сейди Али Раиснинг «Миръотул мамолик» каби тарихий асарида келтирилади². Ана шу манбалардаги маълумотларга қараганда, Ҳумоюн ўз укаларининг ўзбошимчалигини бартараф қилгач, қўлдан кетган Ҳиндистонни олиш учун қайта отланди. У 15 ноябр кун Кобулни орқада қолдириб, дарёнинг қуйи оқими бўйлаб Жалолободдан Пешоварга қараб йўл олади. Энди Ҳумоюннинг Ҳиндистонни қайта забт қилиши учун ҳамма имкониятлар мавжуд эди. Уни Ҳиндистон ерларини ташлаб кетишга мажбур қилган кучли душмани Шерхон оғир ярадор бўлиб, унинг ворислари эса ўзаро курашлар туфайли ожизланган эдилар. Шерхон вафот этгач³, унинг набираси Феруз, тоғаси Муҳаммад Одилшоҳ номин билан машҳур бўлган Муборизхон томонидан ўлдирилади. Лекин айни замонда яна иккита тахт

¹ Қараг: Ҳумоюннома, 99-бет.

² Қараг: Сейди Али Раис, Миротул мамолик, «ФАН», Тошкент, 1962, таржима ва изоҳлар Ш. Зупиунов, таҳрир ва сўз боши С. Азимжовованики.

³ Шерхон 1545 йили 25 майда вафот этади.

вориси бўлиб, улар Искандаршоҳ ва Иброҳимшоҳ эдилар. Булар ўзларини шоҳ деб эълон қилган бўлиб, Аградан то Малвага қадар бўлган ерлар Муҳаммад Одилшоҳга, Деҳлидан Рахтосгача бўлган ерлар Искандаршоҳга ва Ҳимолай тоғлари этагидан то Гужаротгача бўлган ерлар Иброҳимшоҳга қарар эди.

Ҳумоюн подшоҳ 1555 йили Искандаршоҳга зарба бериб, Деҳлига киради ва уни қўлга киритади. Лекин ҳали Ҳиндистон бутунлай фатҳ этилмаган эди. Ҳумоюн 1556 йилнинг 24 январ куни 49 ёшида вафот этади. Тарихий манбаларда ёзилишича, у кечки пайт ўз кутубхонасидан тушиб келаётганида қоқилиб, зинапоядан йиқилиб, ҳалок бўлган. Унинг ўрнини эгаллаган Акбаршоҳ Ҳиндистонда бобоси Заҳриддин Бобур ниятларини амалга оширади. У Ҳиндистон тахтига ўтириши биланоқ, давлатни кенгайтиришга ва мустақкамлашга ҳаракат бошлайди.

Ҳиндистон ва Кобул улусида — Бобур авлодларининг ўзаро курашлари оқибати натижасида мамлакатда рўй берган сиёсий ва ижтимоий қийинчиликлар, иқтисодий танглик туфайли нарх-навонинг ошиб кетиши ва солиқ тузумининг издан чиқиш ҳоллари халқ аҳволини оғирлаштириб қўйган эди. Бу ҳол Гулбаданбегимда доим ўзаро аҳиллик, ҳамжиҳатлик ва бирликнинг тимсоли тинчликни барпо қилиш ҳисларини уйғотар эди. Бу ҳислар «Ҳумоюннома» сатрларидан ҳам сезилиб туради. Гулбаданбегим доим Ҳумоюнга ака-укаларини бир бутун аҳилликда кўриш орзусида эканлигини тинмай изҳор қилиб келар эди, лекин унинг ниятлари тўлалигича амалга ошмади. Бу ҳақда ўз асарида шундай дейди: Ниҳоят, Ҳумоюн 1549 йил, беш йил жудоликдан сўнг, Эрон шоҳи Тохмаспнинг ёрдами билан Кобулни қайта эгаллагач, унинг ҳузурига укалари ташриф буюради.

«Шу мажлисда,—деб ёзади Гулбаданбегим,—Ҳазрат Ҳумоюн бу ҳақирни ёдга олиб, ўз укаларига: «Лоҳурда Гулбаданбегим ҳамма биродарларимни бир ерда кўрсам деб орзу қилганликларини айтибдилар, ўтиришимиз билан эрталабдан ўша гап эсимга келиб турибди... Мен ҳеч вақт мусулмонлар зиёнини истаган эмасман ва наҳот ўз укаларимнинг зиёнини талаб қилсам!... дедилар», деб эслайди Гулбаданбегим ва Акбаршоҳ (1556—1605) даврида Кобул ва Ҳиндистонда муҳим сиёсий тadbирлар амалга оширилгани, мамлакатда нисбатан тинч-

¹ Гулбаданбегим, Ҳумоюннома, Тошкент, 1959, 91-бет.

лик ўрнатилгани ҳақида ёзади. Ҳиндистонда Заҳрирдин Бобур асос солган давлат Акбаршоҳ даврида марказлашган йирик давлатга айланган ва Ҳиндистонда барпо бўлган Бобурийлар сулоласи 300 йилдан ортиқ ҳукм сурган эди.

Гулбаданбегимнинг бу нодир асари 1555 йили воқеаси баёнида узилиб қолган. «Ҳумоюннома»нинг қолган қисми ҳали топилгани йўқ. Ҳиндистон, Покистон, Англия, Франция ва бошқа мамлакатлардаги қўлёзма хазиналарига қилган мурожаатларимиз, Шарқ ва Ғарбнинг йирик олимлари ва давлат арбоблари билан олиб борилган бу ҳақдаги суҳбатларимиз, афсуски, ҳали натижа бергани йўқ.

Гулбаданбегим узоқ умр кўрган. Ҳумоюн подшоҳ вафотидан кейин Акбаршоҳ саройида яшаган, унинг меҳр-муҳаббатига сазовор бўлган. Тарихий асарларда у 1575 йили Португалия орқали Маккага етиб боргани ва қайтишда эса Адан қирғоғида кемаси фарқ бўлиб, ўзи эса Адан қирғоғида қолиб кетгани ва ниҳоят 1582 йили Аграга соғ-саломат қайтиб келгач, узоқ умр кўриб, 80 ёшида, 1603 йили вафот этгани ҳақида маълумот бор. Тобутини Акбаршоҳ унинг ўғли ўрнида ўз елкасида кўтариб, катта ҳурмат билан дафн этади.

«Ҳумоюннома» XV аср охири ва XVI аср бошларида Мовароуннаҳр, Эрон, Кобул улуси — Афғонистон ва Ҳиндистон дёнрларида ёзилган тарихий манбалар орасида Бобур билан боғлиқ воқеаларни тасвирлашда алоҳида ўрин эгаллайди.

Бундай қараганда, «Бобурнома»да берилган муфассал маълумотларга бирор нарса қўшиш қийинга ўхшаб кўринади, лекин ўз отасининг мемуарини яхши билган Гулбадан Бобур ҳаётидан келтирган воқеалари баёнида баъзан фарқ борлиги сезилади.

Масалан Шайбонийхон томонидан Самарқанднинг 1501—1502 йилларда қамал қилиниши ҳақида Бобур шундай деб ёзади: «Бу маҳалда Шайбоқхон сулҳ сўзини орага солди. Агар бир тарафдин умидворлик бўлса эди, ё заҳира бўлса, сулҳ сўзига ким қулоқ солур эрди. Зарурат бўлди, сулҳуна қилиб, кечадин икки паҳр бўла ёвушуб эдиким, Шайхзода дарвозасидин чиқилди: Волидам хонимни олиб чиқтим. Яна икки хотун киши чиқти: бири Бичка халифа эди, яна бири Минглик кўкалтош эди. Менинг эгачим Хонзода бегим ушбу чиққонда Шайбоқхоннинг илгирга тушти...»¹

¹ Бобурнома, Тошкент, 1960, 151-бет.

Худди шу воқеани Гулбаданбегим шундай изоҳлайди: «Бобом ҳазратлари 6 ой давомида Самарқандни олмоққа уриндилар, лекин мақсадларига ета олмадилар, чунки Хуросондаги амакилари Султон Ҳусайн Мирзо Бойқаро каби Қошғарда бўлган тоғалари — Султон Маҳмудхон ҳам ёрдам юбормадилар. Ҳеч жойдан мадад ва ёрдам келмагач, маъюс бўлдилар.

Ана шундай вақтда Шоҳибекхон «агар ўз синглингиз Хонзодабегимни менга берсангиз, орамизда сулҳ тузилади ва иттифоқчилик алоқалари ўрнатилади»¹ деб айттириб юборди. Охир Хонзодабегимни ўша хонга бериб, ўзларининг қайтишлари зарур бўлди»,—деб тасвирлайди. Демак, Бобур «Бобурнома»да Хонзодабегимни ўз қўли билан Шайбонийхон қўлига топширганлигини ёзмайди, уни буйнига олгиси келмайди, «асир тушди», деб ёзади. Мирзо Ҳайдар ҳам ўз асарида «Унинг (Бобурнинг) қаршилиқ кўрсатишга ҳеч чораси қолмай, Шоҳибек билан сулҳ тузиб, ўз эгачиси Хонзодани унга берди», деб Гулбадан фикрини тасдиқлайди.

Худди шунингдек, тарихий воқеаларни турлича баён қилиш Рано Санго жанги ҳикоясида ҳам яққол кўринадди.

1527 йилнинг март ойида Бобур ўз душманининг кучи ва ҳарбий маҳорати билан танишгач, у билан бўладиган жанг темирларнинг Ҳиндистондаги тақдирини ҳал қилишини сезган эди. Рано Санго даҳшати Бобур аскарлари ва саркардаларини ташвишга солиб, улар орасида тушкунлик ва парокандалик рўй берган эди. «Мундоқ маҳалдаким, ўтган вақойин ва ҳолат наришон сўз ва калимоттин, нечукким мазкур бўлди, черик элининг тараддуди ва таваҳҳуми бисёр эди. Муҳаммад Шариф мунажжим шумнафас, агарчи манга айтур йўқ эди, ҳар кимга йўлуқса муболағалар била айтур эдиким: «Бу айёмда Миррих ғарб саридур, ҳар ким бу тарафдин урушса мағлуб бўлур»². Бобурнинг ёзишича, бу шумнафаснинг сўзи билан яна тушкунлик бошланган: «Охир элининг мундоқ бедилликларини ва бу навъ сустликларини кўриб, бу тadbир хотиримга етди. Жами бекларини ва йигитларини чорлаб: «Беклар ва йигитлар, ҳар кимки ҳаёт мажлисига кирибтур, оқи-

¹ Ҳумоюннома, Тошкент, 1959, 24-25-бетлар.

² Бобурнома, Тошкент, 1960, 381-бет.

бат ажал паймонасидан ичгусидир ва ҳар кишиким тириклик манзилига кирибтур, охир дунё ғамхонасидан кечкусидур, ёмон от билан тирилгандан, яхши от билан ўлган яхшироқ... Тангри таоло бу навъ саодатни бизга насиб қилибтур ва мундоқ давлатни бизга қарийб айлабдур. Ўлган шаҳид ва ўлдирган ғозий, барча тангрининг каломи билан онт ичмоқ керакким, ҳеч ким бу қотилдан юз ёндурур хаёл қилмай, то баданидан жони айрилмагунча, бу муҳориба ва муқотиладин айрилма-гай», деб ҳаммага қасам ичирган.

Гулбадан бу воқеа ҳақида шундай деб ёзади: «Султон Иброҳим ўлгандан сўнг бир йил ўтгач, Ҳиндистондан беҳисоб қўшин билан Рано Санго пайдо бўлди. Бобур ҳазрати олийлари авваллари ўз ҳурмати ва содиқлигини изҳор қилган амирлар ва рожалар ҳамда бошқалар энди унинг душмани бўлиб қолдилар ва улар Рано Санго томонига ўта бошладилар. Қўшиндаги бундай тушкун ҳолни кўрган ҳазратнинг бошига бир фикр келди. У зот қолган қўшинларининг ҳаммасини бир жойга йиғишга буйруқ бердилар. Амирлар, хонлар, султонлар, авом, олижаноблар, баланд ва паст кишилар бир ерга тўпландилар. Шунда Заҳириддин Бобур уларга мурожаат қилиб, шундай деган экан: «Шуни эсингиздан чиқармангизки, ватанимиз ва шаҳримиздан бизни бир неча ойлик йўл ажратиб турибди. Худо у кундан асрасин. Агар аскаримиз бу жангда енгилса, худо бизни ҳимоя қилсин, биз қаерларда қолиб кетамиз. Шаҳримиз қаерда, ватанимиз қаерда? Иш ажнабийлар ва бегоналар қўлига тушиб қолади. Аҳвол шундай экан, икки йўлдан бирини танлаб олиш керак. Агар душманни ўлдирсак, ғози бўламиз, агар ўлдирилсак шаҳид бўламиз. Ҳар иккала тақдир ҳам бизникидир...» Бу гапларни ҳамма бир оғиздан қабул қилди: «Подшоҳ, худо хоҳласа, то жону танимиздан охириги нафасимиз қолгунча урушамиз, жон фидоликда ва қон сочишликда ўзимизни аямаймиз, агар шу гапдан қайтсак, хотинимиз талоқ бўлсин», деб Қуръон билан қасам ичдилар»¹. Айни бир воқеани тасвирлашда Бобур ва Гулбадан ўртасида нима учун шундай катта тафовут бор. Сикри тоғлари ён бағрида жанг бўлган вақтда Гулбадан тўрт яшар қиз эди. Демак, Гулбадан бу воқеани ёзганда бошқаларнинг жанг ҳақидаги ҳикоясини асос қилиб олган.

¹ Гулбаданбегим, Ҳумоювнома, Тошкент, 1959, 34-бет.

Гулбадан асарида ўзи ҳақида ҳеч нарса демай, бошқалар тасвирини муфассал баён қилган. Асарни ўқиган ҳар бир киши ўзини худди шу тарихий воқеалар шоҳиди бўлгандай ҳис қилади. Шунини алоҳида қайд қилиш керакки, Бобурнинг ақл-идроки, ватанпарвар инсонийлик руҳи таъсирида вояга етган севимли қизи Гулбаданбегим отасининг илмий-тарихий маҳорати руҳида тарбияланган тарихнавис олима бўлиб етишган эди.

«Хумоюннома»нинг ижтимоий фанлар тарихини ўрганишда ҳам аҳамияти каттадир. Унда тарих, этнография фанларига оид маълумотлар билан бир қаторда, тилшунослар диққатини ўзига жалб қиладиган маълумотлар ҳам учрайди. Бобур вафотидан сўнг давлат тили гарчи форс тили ҳисобланса ҳам, Хумоюн саройида ўзбек тилида гаплашганлар ва «чиғатой» тили деб юритилган эски ўзбек тилида шеър ёзган шоирлар ҳам бўлган. Хумоюн саройида бир неча йил яшаган машҳур турк сайёҳи Сейди Али Раис Хумоюнга бағишлаб ўзбек тилида ажойиб шеърлар ёзган ва уни Хумоюн подшоҳ «Алишери соний» деб атагани ҳақида Гулбаданбегим асарида маълумотлар бор. Улуғ Лутфий, буюк Алишер Навоий, машҳур Заҳриддин Бобур асос солган маданий муҳитдан нафас олиб вояга етган Гулбаданбегим ўз асарида кўпгина ўзбек тилидаги ибораларни ва айрим ҳолларда ўзбекча жумлаларни келтиради. Шу билан бирга асарда ҳинд ва урду тилларига кирган кўп иборалар ҳам учрайди. Бу ҳол «Хумоюннома»ни тарихчи, адабиётчи ва этнографлар ҳамда тил тарихини ўрганувчилар учун муҳим манбалардан бирига айлантиради.

Ўрта аср тарихчилари орасида бизга фақат иккита аёл тарихчи манбашуноснинг номи маълум. Уларнинг бири Ғарбдаги олима, иккинчиси эса Шарқда яшаган. Ғарбдаги олима, тарихчи византиялик малика Анна Комнен (XI—XII аср) бўлиб, ўз акасининг ва отаси Алексей Комнен (1031—1108) нинг тарихини яратган. Анна Комнен воқеаномаси бир неча марта латин тилида ва сўнграқ немис тилида нашр қилинган. Бу асар ўша давр Византия тарихини ўзида акс эттирган ўлмас асар сифатида мутахассислар диққат марказидан жой олган. Иккинчиси Мовароуннаҳр, Ўрта Шарқ, Кобул улуси, Ҳиндистоннинг ўрта аср тарихининг муайян бир давридаги мураккаб муносабатларини ниҳоятда чуқур фаҳмлай олган ва бу воқеаларни таъсирчан баён қила

олган йирик тарихнавис олима Гулбаданбегимдир. У ёзиб қолдирган «Ҳумоюннома» Заҳириддин Муҳаммад Бобур ҳаёти ва фаолияти ҳамда у яшаган давр муаммоларини «Бобурнома» билан қиёсий ўрганиш учун катта илмий аҳамият касб қилишига қарамай, тадқиқотчилар томонидан кам ўрганилган. Бу асар биринчи марта Ҳиндистонда Деҳлида ҳинд олими Рашид Ахтар томонидан 1870 йили форс тилидаги аслидан урду тилига таржима қилиниб, Шабистон нашриётида нашр этиб, тарқатилган эди. Таржимон таржиманинг сўзбошисида асарнинг аҳамиятига ва унинг ўзига хос услубига путур стказмаган ҳолда тўлиқ таржима қилинганини қайд қилади. Шундан сўнг 1902 йилда Лондонда, инглиз шарқшуноси Аннет Сусанна Беверидж томонидан форс тилида ёзилган нусхаси ва асарнинг инглиз тилига қилинган таржимаси ҳамда сўзбоши билан биргаликда нашр қилинган.

Англиянинг Британия музейида сақланаётган «Ҳумоюннома»нинг бу қўлёзмаси 83 варақдан иборат бўлиб, настаълиқ хатида ёзилган. Китобнинг охириги варақлари йўқ, 83-бетида воқеа узилиб, чала қолган, қўлёзма қизил чармдан жуда оддий муқовага олинган. Чарльз Рио: «Ҳумоюннома»нинг «Британия музейида сақланиб қолган» бу нусхаси жаҳонда ягона бўлиб, XVII асрнинг биринчи ярмида кўчирилган», — деб ёзади. «Ҳумоюннома»ни инглиз тилига таржима қилган Аннет Беверидж эса, бу асар 1585—87 йиллар орасида кўчириб ёзилган деб тахмин қилади. Бу фикр ҳақиқатга яқинроқ бўлса керак, чунки худди шу йиллар борасида Бобурнинг пабираси Акбаршоҳ ўзининг котиби, сарой тарихчиси машҳур Абулфазл Алломийга (1551—1602) ўз тарихини яратишни топширган эди. Шу муносабат билан ўз саройидаги бобоси Бобур шоҳ, отаси Ҳумоюн подшоҳни яхши билган олимлар ва нуфузли саркардаларга мурожаат қилиб, улар ҳақида билганларини ёзишни буюрган ва унинг натижаси сифатида «Ҳумоюннома» дунёга келган эди. Шундай қилиб, Британия музейидаги «Ҳумоюннома»нинг қўлёзма нусхаси 1585—87 йиллар мобайнида ёзилган бўлса, А. Бевериджнинг: мазкур нусха муаллифнинг ўз қўли билан ёзилган бўлиши керак¹, деган фикрига асос бўла олади.

¹ «Ҳумоюннома»нинг инглиз тилига қилинган таржимасидаги А. Беверидж ёзган сўзбошига қаранг.

«Хумоюннома» гарчи жаҳон ҳиндшунос олимларининг Ҳиндистон халқлари тарихига бағишланган асарларида муҳим маъна сифатида фойдаланилган бўлса ҳам, унинг матни ва таржимаси кам тарқалгандир.

«Хумоюннома» ҳақидаги дастлабки маълумотлар 1894 йили «Шарқ биографлари луғати» номли асарда Кен томонидан ёзилган, ҳаммаси бўлиб тўрт сатрдангина иборат эди. Нисбатан тўлиқроқ маълумот 1896 йили Самубек томонидан Константинополда нашр қилинган «Қомус ал-аълум»да ёзилган.

«Хумоюннома»нинг Лондонда, Британия музейи қўлёзмалар фондида сақланаётган нусхасини¹ Чарльз Рио ўз каталогида изоҳлар экан, Гулбаданбегим ўзининг отаси Заҳириддин Бобурнинг ва акаси Хумоюн подшоҳнинг тарихнависи сифатида талқин қилинади².

Эдинбургда нашр қилинган «Ислом Қомуси»нинг иккинчи жилдида Гулбаданбегим ва унинг асари «Хумоюннома»нинг тарихий, адабий аҳамияти ҳақида маълумот эълон қилинади³.

Ўзбекистонда оламшумул тарихнавис олим ва шоир Заҳириддин Бобур меросини ўрганиш муносабати билан Ўрта Осиё ва Ҳиндистон халқлари ўрта аср тарихини ўрганиш ва бу борада илмий асар ёзиш мақсадида қамина 1959 йили Гулбаданбегим ижодига аҳамият берди ва «Хумоюннома» ўзбек тилида нашр этилди. Унинг форс тилидаги матни ЎзФА Шарқшунослик институтининг илмий ходими марҳум Ҳакимжонов қўли билан кўчирилган нусхада илова қилинди. Маълумки, шундан буён ўтган вақт давомида «Хумоюннома» жаҳон олимларининг диққат марказидан тушмади.

Ҳиндистонда бобурийлар сулоласининг асосчиси Заҳириддин Муҳаммад Бобур давридаги тарихнавислар орасида «Хумоюннома»да акс эттирилган воқеалар тасвирига тенг келадигани йўқ десак хато бўлмайди. Чунки Гулбаданбегим Заҳириддин Бобур, Хумоюн подшоҳ ва Акбаршоҳ саройида, аниқроғи уларнинг паноҳидаги аёл бўлганлиги сабабли, йирик давлат арбоблари ва

¹ Британия музейининг «Хумоюннома» қўлёзмаси. Шу музей қўлёзмалар фондида 166-сон рақами билан сақланади.

² Чарльз Рио, Британ музейида сақланаётган форсий қўлёзмалар каталоги, Лондон, 1879-1883, т. 1, 247-бет.

³ Қомус ал-Ислом, Эдинбург, т. II, 1917 йил.

нуфузли сарой аҳли паноҳида ниҳоятда эркин ҳаёт кечирган. Лозим бўлган вақтларда давлатнинг ички ва ташқи ҳаётидаги айрим мураккаб, нафақат ҳаётий, ўзаро шахсий, шу билан бирга давлатлараро дипломатик муносабатларни ҳал қилишда ҳам иштирок этган. Гулбаданбегимнинг таъсир доираси бобурийлар сулоласининг ички ва ташқи сиёсатига, айниқса, Бобур подшоҳ, Хумоюн ва Акбар даврида ниҳоят чуқур ва кўп қиррали бўлган. Мазкур подшоҳлар давлат ишларида унинг маслаҳатидан фойдаланганлар. Чунки у нафақат тарихнавис олима ва шоира, айни бир вақтда Ҳиндистон подшоҳлари саройида юқори даражали давлат арбобларидан ҳисобланган.

Сиёсий воқеалар билан бир қаторда «Хумоюннома»да Бобур Мирзо ва Хумоюн Мирзо давлатининг дипломатик ва савдо алоқалари, никоҳ ва оила ҳамда савдо муносабатлари ҳақида ғоят нодир маълумотлар бор.

Гулбаданбегим Шарқнинг гўзал аёли бўлибгина қолмай, балки назмда қалам тебратган нозиктаъб шоираси ҳам эди. Лекин унинг ҳамма шеърлари етиб келмаган. Бизгача маълум бўлган «Ништари ишқ» ва аёллар ҳақида хотиралар китобидан ўрин олган форс тилида ёзилган икки мисра шеъридир, холос.

Шеърнинг таржимаси:

Ҳар пари рухсорига ошиқи ёр йўқ,
Билки унга ҳақ йўлида мурод йўқ.

Маълумки, «Хумоюннома» 1996 йили Францияда профессорлар Жан Пол Ру ва машҳур француз шарқшуноси Жан Луи Бакке иштирокида француз тилига таржима қилиниб, нашр қилинди. «Хумоюннома»нинг айни шу француз тилига ағдарилган таржимаси мазкур француз олими Бакке Громон, камина Сабоҳат Азимжонова ва Акмал Саидовларнинг махсус илмий муқаддималари билан бошланади.

Заҳириддин Бобур қизи Гулбаданбегим ҳаёти ва илмий фаолиятига Ўзбекистон жамоатчилиги диққатини яна бир бор жалб қилиш ниятида «Хумоюннома»нинг ўзбек тилига ўгирилган таржимаси тавсия этилади.

Сабоҳат Азимжонова — тарих фанлари доктори, Абу Райҳон Беруний ва Жавоҳарлаъл Неру мукофотларининг совридор, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби

БИСМИЛЛОҲИР-РАҲМОНИР-РАҲИМ

Фирдавс макон ва жаннат ошиён Ҳазрат ҳақидаги воқеалардан нимаики билсангиз, ёзингиз деган ҳукм бўлган эди. Фирдавс макон Ҳазрат ўткинчи дунёдан абадий дунёга равона бўлганларида бу ҳақир саккиз ёшда эди, шунинг учун юз берган воқеалардан эсимда оз қолган. Эшитган ва эсда қолган воқеалар подшоҳ ҳукмига биноан (шу китобда) ёзилди.

Бу қиссанинг бошида подшоҳ Бобом ҳазратлари (замонида бўлган) воқеалар ёзилади. Гарчи бу сўзлар подшоҳ Бобом ҳазратларининг воқеаномаларида айтилган бўлса ҳам, улар табаррук тутиб, қисқача ёзилди. Соҳибқирон ҳазратлари замонидан то Фирдавс макон ҳазратлари замонигача ўтган султонлардан ҳеч қайсиси бу киши сингари нотинч бўлмаган. (Бобом) 12 ёшда подшоҳ бўлганлар. Тўққиз юз тўққизинчи йил муборак рамазоннинг бешинчи куни¹ Фарғона вилоятининг пойтахти Андижон шаҳрида (у киши номига) хутба ўқилган.

Тўлиқ ўн бир йил давомида Мовароуннаҳр ўлкасида Чигатой, Темурий ва ўзбек султонлари билан шундай жанглар ва мудофаалар қилдиларки, уларнинг сонини тўла баён қилишга қалам тили ожиз ва нуқсонлидир.

Жаҳонгирлик бобида ҳазратимиз тортган қадар машаққат ва хатарлар кам кишиларга учраган. У Ҳазратга дуч келган уқубат ва хатарлар оз подшоҳларга дуч келган. Икки қайта Самарқандни қилич зўри билан фатҳ қилдилар. Биринчи марта подшоҳ Бобом ҳазратлари ўн икки ёшда, иккинчи марта ўн тўққиз ёшда ва учинчи марта² эса йигирма ёшда эдилар. Олти ой давомида Самарқандни олмоққа уриндилар, лекин мақсадларига ета олмадилар. (Чунки) Хуросондаги амакилари Султон Ҳусайн Мирзо Бойқаро каби Қошғарда бўлган тоғалари — Султон Маҳмудхон ҳам ёрдам юбормадилар. Ҳеч жойдан мадад ва ёрдам келмагач, маъюс бўлдилар.

Ана шундай вақтда Шоҳибекхон «агар ўз синглингиз Хонзода бегимни менга берсангиз, орамизда сулҳ тузилади ва иттифоқчилик алоқалари ўрнатилади, деб

¹ 909 йилнинг ҳижрий рамазон ойининг бешинчи куни — 1504 йил 22 феврал.

² Форсча матида уч ўрнига икки ёзилиб қолган.

айттириб юборади. Охир Хонзода бегимни ўша хонга бериб, ўзларининг қайтишлари зарур бўлди.

Икки юз киши пиёда, елкаларида чопон, оёқларида чориқ, қўлларида таёқ бўлган ҳолда, беяроқ, худога таваккал қилиб, Бадахшон ва Кобулга қараб йўл олдилар.

Қундуз ва Бадахшонда Хушрўй шоҳ аскарлари ва одамлари турар эди. У келиб подшоҳ Бобом ҳазратларига мулозимат қилди. Хушрўй шоҳ Бойсунқур Мирзони ўлдирган ва Султон Масъуд Мирзонинг кўзига мил тортган эди. Бу ҳар иккала Мирзо подшоҳ Бобомнинг амакиваччалари эдилар. Бундан бурунроқ ҳужум кунларида зарурият туфайли бу Ҳазрат унинг (Хушрўй шоҳнинг) вилоятидан ўтганларида қўполлик билан у Ҳазратни ўз вилоятидан чиқариб юборган эди. Подшоҳ ҳазратлари мардлик, одамгарчилик, мурувватни тушунган киши бўлганлиқларидан унинг ана шундай ёмон гуноҳларига қарамай, асло ундан ўч олиш пайига тушмадилар ва «гавҳар, олтин ва қуроллардан кўнгли хоҳлаганича олсин», деб буюрдилар. (Хушрўй шоҳ) ўзи билан беш-олти туя ва беш-олти хачирга юк ортиб, рухсат билан соғ ва саломат Хуросонга жўнаб кетди. Подшоҳ ҳазратлари эса Кобулга йўл олдилар.

У вақтда Кобул ҳукмронлиги Зуннун Арғуннинг ўғли Муҳаммад Муқимнинг қўлида эди. (Зуннун Арғун) Ноҳид бегимнинг бобосидир. У Улуғбек Мирзонинг вафотидан кейин Абдураззоқ Мирзонинг қўлидан Кобулни тортиб олган.

Абдураззоқ Мирзо эса подшоҳнинг амакиваччаси эди. Подшоҳ Кобулга ғалаба билан келдилар. Икки-уч кун омонатликдан кейин келишув бўйича, Кобулни подшоҳ ҳазратларининг кишиларига топшириб, ўз молдунёси ва асбобларини олиб, Қандаҳорга — отасининг олдига кетди. (Шундай қилиб) тўққиз юз ўнинчи йили рабиус соний ойининг охирида Кобул қўлга киритилди¹. Кобул ҳокимлигини эгаллагандан кейин Бинкашга кетдилар. У ерни ҳам эгаллаб, яна Кобулга келдилар.

Подшоҳ ҳазратларининг оналари Хоним ҳазратлари олти кун бетоб бўлиб ётиб, (сўнг) ўткинчи дунёдан абадий дунёга ўтдилар. Хонимни Ҳазратнинг Наврўз боғларида қолдирдилар. Бу боғнинг эгалари энг яқин

¹ 910 йил ҳижрий, рабиус соний ойи, яъни 1504 йил сентябр.

кишиларидан эдилар, уларга бир минг танга мисқол танга бериб қўйилди.

Шу вақтда Султон Ҳусайн Мирзодан, биз ўзбекларга қарши жанг қилмоқчимиз, агар сиз ҳам келсангиз жуда яхши бўлар эди, деган қатъий хабар келди. Ҳазрат эса худди шу мазмундаги таклифни худодан тилар эдилар, ниҳоят улар томон отландилар. Йўлда кетаётганда «Султон Ҳусайн Мирзо вафот этди» деган хабар келди.

Подшоҳ ҳазратларининг амирлари, агар Султон Ҳусайн Мирзо вафот қилган бўлсалар, қайтиб Кобулга кетмоқ лозим деган фикрни билдирдилар. Подшоҳ шунча йўл босиб келдик, Мирзога таъзия билдиргани бо-райлик дедилар. Ниҳоят Хуросонга қараб кетилди.

Подшоҳнинг Хуросонга келаётганларини эшитиб, Бадиуззамондан бошқа мирзоларнинг ҳаммаси пешвоз чиқдилар. Султон Ҳусайн Мирзонинг амирларидан Бурундуқ билан Зултунбек подшоҳ Бадиуззамон Мирзодан ўн беш ёш кичикдирлар, шу сабабли подшоҳнинг таъзимга келиши муносибдир, дейишди. Шунда Қосимбек айтдики, «ёшда кичик бўлсалар ҳам, одат бўйича каттадирлар. Чунки бир неча марта Самарқандни қилич зўри билан қўлга олганлар». Охир шундай келишдиларки, бир марта подшоҳ таъзим қиладилар, Бадиуззамон Мирзо подшоҳ таъзими учун олдинга чиқиб кўришадилар. Худди шу пайтда подшоҳ эшикдан кириб келдилар ва Мирзо гафлатда қолдилар. Қосимбек эса подшоҳнинг устки йўл кийимларини ечинтириб олиб, Бурундуқ Мирзо билан Зултунбекка «Қароримизга биноан Мирзо пешвоз чиқишлари лозим эди-ку», деди.

Шу вақтда (Бадиуззамон Мирзо) қаттиқ изтироб билан олдинга чиқди ва подшоҳ ҳазратлари билан кўришди.

(Подшоҳ ҳазратлари) Хуросонда қанча кун турган бўлсалар, Мирзолар шунча кун ҳар қандай мезбонлик мажбуриятини бажардилар, зиёрат қилдилар, барча боғларда ва жойларда сайр қилдирдилар. Мирзолар Хуросонда қишлашни таклиф қилдилар, қишдан кейин ўзбеклар билан жанг қиламиз деб тўхтатмоқчи бўлдилар, лекин урушга қатъиян ва узил-кесил қарор қила олмас эдилар.

Султон Ҳусайн Мирзо саксон йил Хуросонни обод ва маъмур қилган эдилар, аммо Мирзолар оталарининг ўрнини олти ой ҳам сақлаб тура олмадилар. Подшоҳ

уларнинг харж ва харажатларини (қоплаш) учун жойлар тайин қилган эдилар. Уларнинг бепарволикларини кўргач, ўша жойларни кўриш баҳонаси билан, Кобул томонга равона бўлдилар. Уша йили қор ниҳоятда кўп ёғиб, йўлларни ёмон қилиб юборган эди. Ҳазрат билан Қосимбек мумкин қадар яқин йўлдан бориш мақсадида шу йўлдан юрмоқчи бўлишди, бошқа амирларга ҳам шуни маслаҳат беришди. Аммо амирлар айтилганини қилишмади. Уларнинг ҳар бири бепарволик билан кетар эди. Ҳазрат билан Қосимбек ўз ўғиллари билан уч-тўрт кун давомида қорни кураб йўл очдилар ва аскарлар уларнинг ортидан ўтдилар. Шу йўсинда Форбандга келинди. Бу ерда подшоҳга қарши қўзғолон кўтарган хазарлар билан кичик жанг қилинди. Кўп мол ва беҳисоб ашёлар хазарлардан подшоҳ кишилари қўлга ўтди ва ўлжалар билан Кобул сари йўл олдилар.

Минора тагига етишган ҳам эдики, Мирзохон ва Мирзо Муҳаммад Ҳусайн гўрагон қўзғолон кўтардилар ва Кобулни қамал қилдилар, деган хабар келди. Подшоҳ ҳазратлари Кобул халқига мардона бўлинглар, биз ҳам етиб келдик, деб кўнгилни хотиржам қилувчи фармон ёзиб юбордилар. Биз Биби Моҳирўй тепасига аланга қиламиз, сизлар ҳам, бизлар етиб келганимиздан хабардор бўлганингизни бизга билдирмоқ учун хазинахона тепасига аланга ёқинлар, эрта билан сизлар у томондан, бизлар бу томондан душманини қамал қиламиз, деб хабар қилдилар. Лекин қалъа халқи етиб келмасдан бурун, Ҳазрат жанг қилиб, Кобулни қўлга киритдилар.

Мирзохон ўз онаси уйда (унинг онаси подшоҳга хола бўлар эди) яширинди. Охир хоним ўз ўғлини (подшоҳ ҳузурига) келтириб, унинг туноҳини кечишни илтимос қилди. Мирзо Муҳаммад Ҳусайн (унинг хотини подшоҳнинг кичик холаси эди) ўз жонидан шу даражажада қўрқибдики, дарҳол уйига бориб, қопнинг ичига тушиб олиб, хизматкорига қопнинг оғзини бўғиб қўйишни буюрди. Оқибатда, бу ҳолдан подшоҳ одамлари хабардор бўлиб, Мирзо Муҳаммад Ҳусайнни қопдан чиқариб, подшоҳнинг олдига олиб келдилар. Ҳазрат эса холаларининг хотирасини қилиб, Мирзо Муҳаммад Ҳусайннинг гуноҳини кечдилар. (Кейинчалик эса) холаларининг кўнглида бўлиб ўтган кулфат губори қолмасин деб, илгаригидан ҳам ортиқ ҳурмат қилдилар. Ҳар куни холаларининг бўш қолган уйларига келиб-кетиб турдилар (ва охир Мирзо Муҳаммад Ҳусайнни)

саройда бир ўринга тайин қилдилар. Подшоҳ ҳазратлари Кобулни Мирзохон қўлидан осонлик билан озод қилганларида 23 ёшда эдилар ва ҳеч фарзандлари йўқ эди. Фарзанд кўришни кўп орзу қилар эдилар. Шу йили Султон Аҳмад Мирзонинг қизи 17 ёшли Ойша Султон бегим бир қиз туғдилар. Бу қиз шу ойнинг бошидаёқ нобуд бўлди. Кобулнинг олинишини худо муборак этдики, (кейинчалик) ўн саккизта фарзанд бўлди. Аввал Онам Моҳим бегимдан: Ҳазрат Ҳумоюн подшоҳ, Борбўл Мирзо, Меҳржаҳон бегим, Эсондавлат бегим ва Форуқ Мирзо (туғилди). Сўнгра Султон Аҳмад Мирзонинг қизи Маъсума Султон бегим бир қиз туғдилар, ўзлари туғиш вақтида вафот этди ва онасининг отини қизига қўйдилар.

Гулруҳ бегимдан: Комрон Мирзо, Аскарый Мирзо, Шоҳруҳ Мирзо, Султон Аҳмад Мирзо ва Гулизор бегим (туғилдилар).

Дилдор бегимдан: Гулранг бегим, Ҳиндол Мирзо, Гулчеҳра бегим, Гулбаданбегим ва Олур Мирзо (туғилдилар). Гап шундаки, Кобулнинг олиниши яхши мақсадларга етишнинг нишони бўлди. Подшоҳнинг Хустда туғилган икки қизидан бошқа ҳамма фарзандлари Кобулда туғилди. У қизлардан Меҳржон бегим Меҳри бегимдан ва Гулранг бегим Дилдор бегимдан туғилган эди.

Фирдавс маконнинг катта ўғиллари Ҳумоюн подшоҳ тўртинчи зулқаъда кечаси, сешанба куни, тўққиз юз ўн учинчи йили Кобул аркида¹ офтоб ҳут буржида турганда туғилдилар. Уша йили Фирдавс макон амирлари ва бошқаларга: «Энди мени Бобур подшоҳ деб атаглар», деб буюрдилар. Ҳумоюн подшоҳ туғилмасларидан бурун Мирзо Бобур деб аташ расм эди. Чунки бутун подшоҳзодаларни Мирзо деб атаб, ўзларини эса Ҳумоюн подшоҳ туғилган йилларидан «Бобур подшоҳ», деб аташга буюрдилар. Жаннат ошиён Ҳазратнинг туғилган йилини *شاه فيروز قدر* ва *سلطان حمايون خان* сўзларидан топганлар.

Фарзандлари туғилганидан кейин, «Шоҳибек хонни шоҳ Исмоил ўлдирди» деган хабар келди. Подшоҳ ҳазратлари Кобулни Носир Мирзога бериб, ўзлари аҳли аёли билан ва фарзандлари: Ҳумоюн подшоҳ, Меҳржаҳон бегим, Борбўл Мирзо, Маъсума Султон бегим ва

¹ 943 йил ҳижрий тўртинчи зулқаъда, яъни 1508 йил 7 марг.

Комрон Мирзоларни олиб Самарқандга кетдилар. Шоҳ Исмоилнинг ёрдами билан Самарқандни қўлга киритдилар ва саккиз ой давомида бутун Мовароуннаҳр у кишининг ҳукмронликлари остида бўлди. Ака-укаларнинг ноаҳиллиги ва мўғулларнинг душманлигидан Кўлималикда Убайдуллохондан шикаст едилар ва ортиқ у вилоятларда тура олмадилар. Сўнг Бадахшон ва Кобулга қараб йўл олдилар. Шундан сўнг яна Мовароуннаҳрни қўлга киритиш хаёлини кўнгилларидан тамом чиқариб ташладилар. Тўққиз юз ўнинчи йили¹ Кобул вилояти у кишига муяссар бўлди.

Доим Ҳиндистонни қўлга киритиш ҳаваслари бор эди. Амирларининг сустлигидан ва биродарларининг ноаҳиллигидан бу орзуга эриша олмаган ва (у ерни) қўлга кирита олмаган эдилар. Охирги вақтда ака-укалари кетиб қолишгач, амирларининг ичида ҳам подшоҳнинг бу мақсадларига хилоф сўз айта оладиган ҳеч ким қолмагач, тўққиз юз йигирма бешинчи йили¹ подшоҳ икки-уч марта жаиғ қилиб, Бужурни эгалладилар ва Бужур аҳлини қиличдан ўтказдилар.

Шу куни Афғоний оғачанинг отаси Малик Мансур Юсупзай келиб, Ҳазратга мулозимат қилди. Подшоҳ ҳазратлари унинг қизи Афғоний оғачани ўз никоҳларига олдилар. Малик Мансурга эса от ва бошқа подшоҳона саруполар тақдим қилдилар. Унга халқи, одамлари ва бошқаларни келтириб, ўз ватанини обод қилишга рухсат бердилар.

Қосимбек Кобулда эди. У, янги бир шаҳзода дунёга келди деб, хат ёзиб юборди. Ҳиндистон фатҳининг яхши нишонаси шу иш пайтида густоҳлик қилиб ёздим, қолганига подшоҳ соҳибдирлар. Ҳар не бўлса, уларнинг розиликлари билан бўлади. Подшоҳ шу ондаёқ шаҳзодага Мирзо Ҳиндол деб ном қўйдилар.

Бужурни қўлга киритгандан кейин, Бҳарага йўл олдилар, бу ерга келиб талон-торожга йўл қўймадилар, тўрт юз минг шоҳрухийни олиб, аскарлар ва навкарлар сонига қараб бўлиб бериб, сўнг Кобулга қараб кетдилар.

Бу вақтда Бадахшон халқидан «Мирзохон вафот этди». Мирзо Сулаймон ҳали ёш, ўзбек эса яқин (келиб қолди), бу вилоят ҳақида ҳам ўйлаб кўринг, яна Бадахшон қўлдан кетиб қолмасин, деган мазмунда хат келди. Бадахшон тўғрисида ўйлаб турганда, Мирзо

¹ 910 йил ҳижрий, яъни 1505 йил мелодий.

² 925 йил ҳижрий, 1519 йил мелодий.

Сулаймоннинг онаси ўша айтилган Мирзони олиб келиб қолди. Подшоҳ ҳазратлари уларнинг муддаосини ва хотирларини ҳисобга олиб, жой бердилар ва отасининг жойини унга тайин қилдилар. Бадахшонни Ҳумоюн подшоҳга бердилар. Ҳумоюн подшоҳ у томонга жўнаб кетдилар.

Подшоҳ ҳазратлари ва онам кетма-кет Бадахшонга кетишди. Неча кунни биргаликда ўтказдилар. (Кейин) Ҳазрат Ҳумоюн подшоҳ Бадахшонда қолдилар, подшоҳ Бобом билан онам Кобулга қайтишди. Бир қанча вақтдан кейин Кулот ва Қандаҳорга йўл олишди. Кулотга етган соатдаёқ, уни қўлга олдилар ва Қандаҳорга отландилар. Қандаҳор халқи бир ярим йилгача қалъада қамалиб қолдилар. Бир ярим йилдан сўнг, жуда қаттиқ жанглардан кейин, худонинг инояти билан Қандаҳорни қўлга киритдилар. Жуда кўп олтин қўлга тушди. Сипоҳларга ва лашкардаги кишиларга олтин ва туяларни тақдим қилдилар. Қандаҳорни Мирзо Комронга бериб, ўзлари Кобулга қайтиб кетдилар. Тўққиз юз ўттиз иккинчи йил сафар ойининг жума куни¹, офтоб Қавс буржида эди, уй олдига чиқиб, унинг ортидаги тепаликдан бир ланг ўтиб, Яқуб қишлоқ деган жойга тушдилар. Эртаси куни у ердан кўч-кўч бўлиб, Ҳиндистонга қараб йўл олдилар.

Тўққиз юз ўттиз бешинчи йилдан² (бошлаб) етти-саккиз йил ичида бир неча марта Ҳиндистонга лашкар тортдилар ва ҳар сафар Бхера, Бужур, Сиалкут, Девалпур ва Лоҳур каби вилоятларни қўлга киритдилар. Бешинчи марта тўққиз юз ўттиз иккинчи йили сафар ойининг жума куни Яқуб қишлоқдан кўч-кўч бўлиб, Ҳиндистон томон аскар тортдилар ва Лоҳур, Сарҳиндни ва йўл устидаги вилоятларни қўлга киритдилар.

Тўққиз юз ўттиз иккинчи йил саккизинчи ражаб ойининг жума куни Панипатда Султон Иброҳим бин Султон Искандар бин Баҳлул Лўди билан жанг қилиб ва худонинг инояти билан ғолиб чиқдилар. Султон Иброҳим бу жангда ҳалок бўлди. Бу ғалаба худонинг муҳаббати туфайли қўлга киритилди. Чунки Султон Иброҳим юз саксон минг отлиқ аскар, бир минг беш юзга яқин ҳарбий филга эга эди. Подшоҳ ҳазратларининг аскарлари савдогарлар ва яхши-ёмон билан қўшганда,

¹ 932 йил ҳижрий, сафар ойининг жума куни, яъни мелодий 1526 йил 22 ноябр.

² 935 йил ҳижрий, яъни мелодий 1528 йил.

ўн икки минг кишидангина иборат бўлиб, булар ичида жангга қатнаша оладиган қисми фақат олти-етти минг кишигина эди. У кишининг қўлларига беш подшоҳнинг хазинаси тушди. Буларнинг ҳаммасини (жанг иштирокчиларига) бўлиб бердилар.

Шу вақтда Ҳиндистонлик амирлар «Ҳиндистонда қадимги подшоҳлар хазинасидан ҳарж қилиш айб ҳисобланади, аксинча, уларга қўшиб-қўшиб кўпайтирилади», дейишди. Ҳазрат бунинг аксини қилиб, хазиналарнинг ҳаммасини (одамларга) тақдим қилдилар.

Хўжа Калонбек бир неча вақтдан бери менинг мижозимга Ҳиндистон ҳавоси тўғри келмайди, деб Кобулга кетишга рухсат сўраб юрар, агар рухсат бўлса, бир неча вақт Кобулда бўлсам дер эди. Лекин Ҳазрат Хўжадан айрилишга сира-сира рози эмас эдилар. Ниҳоят, Хўжа Калонбек ўз фикрида астойдил туриб олгач, унга рухсат бердилар. Унга Ҳиндистон фатҳида Султон Иброҳимдан қўлга киритган ўлжалардан, валинеъматларга, ҳарам аҳли ва опа-сингилларимизга юбормоқчимиз, ўзингиз билан олиб боринг, уларни қандай тақсим қилиш ҳақида тўлиқ ёзиб берамиз, шу асосда тақсим қилинг ва айтингки, бегимларнинг ҳар бирлари боғ ва девонхонада алоҳида-алоҳида ўзлари учун чодир ўрнатиб, яхши маъракалар уюштирсинлар ва сажда қилиб худога шукур қилсинларки, Ҳиндистон бутунлай фатҳ этилди. Бегимлардан ҳар бирига шуни тайинланг, ўз валинеъматларимизга Султон Иброҳимнинг шахсий идиш-асбобларидан биттасини, яна битта олтин идишга гавҳар, лаъл, марварид, ёқут, олмос, зумрад, феруза ва бошқа қимматбаҳо тошларни тўлдириб ва садафдан ясалган патнисчани ашрафий тангаси билан тўлдириб, яна иккита патнисчани шоҳрухий тангаси ва ҳар хил қимматли нарсалардан тўққиз-тўққиз қилиб, уларга тўрт патнис, бир товоқ, яна бир катта товоқ—ҳар бир патнисда шоҳрухий ва ашрафий тўлдирилган, бир патнис гавҳар ва юқорида эслатилган Султон Иброҳимнинг шахсий идишини — шуларни ва бошқа қилинган совғаларни, бундан кейин, опа-сингиллар, фарзандлар, ҳарам аҳли, қариндош-уруғлар, бегимлар, оғалар янгалар, кўкалар, оғачалар ва бутун дуоғўйларга гавҳар ва ашрафий ҳам шоҳрухий тангалардан ва бошқа кийимлик парчалардан ҳар бирларига алоҳида-алоҳида қўлингизга ёзиб берилган рўйхат асосида тақсим қилиб беринг, дедилар.

Боғ ва девонхонада уч кунгача алоҳида хушҳоллик

билан маъракалар ўтказилди. Подшоҳ ҳазратлари давлатининг ривожини сўраб, бошларини ерга қўйиб, сажда қилиб, худога шукур қилдилар.

Хўжа Калонбек қўлига (подшоҳ) амакиси Асас учун битта катта ашрафий бериб (бу ашрафийнинг қиймати уч сир подшоҳийга ёки 15 та Ҳиндистон сирига баробар эди), Хўжага: «Агар Асас сиздан подшоҳ менга нима бериб юбордилар деса, бир ашрафий, деб жавоб беринг» деб буюрдилар. Ҳақиқатан ҳам бир ашрафий эканлиги маълум бўлгач, (Асас) уч кунгача таажжубланиб, койиб юрди. (Подшоҳ) бу ашрафийни тешиб, (Асаснинг) кўзини боғлаб, бўйнига осиб, ҳарам ичига юборишни буюрган эдилар. Дарҳол ашрафий Асаснинг бўйнига осилгач, унинг оғирлигидан сабрсизланиб, хурсанд бўлиб, тоқатсизланиб бирдан икки қўли билан ашрафийни маҳкам ушлади ва бошқалар менинг ашрафийимни олиб қўймасинлар деб дарҳол атрофга қаради. Бегимларнинг ҳар биттаси ҳам Асасга ўн-ўн икки ашрафийдан бердиларки, унинг ашрафийлари етмиш-саксонга етди.

Хўжа Калонбек Кобулга келгандан кейин, Аграда Хумоюн подшоҳ ҳамма мирзолар, султонлар, амирларга ўз хазиналаридан ҳадялар бердилар. Теварак-атрофдаги ҳамма вилоятларга элчилар жўнатилиб; кимда-ким агар бизга келиб мулозимат қилса, ҳар томонлама раъият қиламиз, агар улар ичида ота-боболаримизга хизмат қилган кишилар бўлса, катта мукофотга сазовор бўладилар; Соҳибқирон ва Чингизхон авлодидан бўлган ҳар бир киши бизнинг даргоҳимизга қайтиб келсин; Худо бизга Ҳиндистон мамлакатини ато қилди, келсинлар, то бу давлатни бирга сўрайлик, деган қатъий буйруқ юборилди.

Султон Абу Саид Мирзонинг қизларидан еттита бегим — Гавҳаршодбегим, Фаҳри Жаҳон бегим; Хадича Султон бегим, Бадибул Жамол бегим, Оқ бегим, Султон Бахт бегимлар, (яна) подшоҳнинг тоғалари Султон Маҳмудхоннинг қизи — Зайнаб Султон хоним, подшоҳнинг кичик тоғалари Олачахоннинг қизи — Муҳиб Султон хонимлар келишди. Қисқаси, келган хоним ва бегимларнинг ҳаммаси тўқсон олти киши эди. Уларнинг ҳаммаларига жой-жогир ва кўнгиллари тилаган инъомлар тайин қилдилар.

Подшоҳ ҳазратлари Агра шаҳрида тўрт йил турдилар. Ҳар жума кун аммаларини кўргани борар эдилар. Бир куни ҳаво ниҳоятда иссиқ эди, онам ҳазратлари:

«Бугун ҳаво ниҳоят иссиқ, агар жума куни кўргани бормасангиз нима бўлади, бегимлар бундан хафа бўлмасалар керак», деб сўрадилар. Подшоҳ онамга мана бундай жавоб бердилар: «Моҳим, сиздан бу гапнинг чиқиши таажжубдир. Ҳазрат Абу Саид Мирзониинг қизлари ўз ота ва биродарларидан жудо бўлиб, бу ерга келган, агар мен уларнинг кўнглини олмасам, унда нима бўлади?»

Хўжа Қосим устага, мен сенга яхши иш буюраман, яъни менин аммаларим, мураббияларимнинг ичида ҳар қандай зарур ишлари бўлса, жону дилин билан ўрнига қўйгин», дедилар. Аграда сув бўйига иморатлар бино қилишни буюрдилар. Тошдан ясалган бу иморатни — ўзларининг хилватхоналарини ҳарам ва боғ ўртасига солишни буюрдилар, девонхонада ҳам тошдан ясалган бино солинди. Бу бинонинг ўртасига ҳовуз ва бинонинг атрофидаги тўрт бурчагига хужралар қилинди, дарё қирғоғига бир човганди солинди.

Девалпур шаҳрида ҳам бир бўлак бутун тошдан ўн газ квадрат ҳажмидаги ҳовуз қуришни буюрдилар ва шу ҳовуз қачон тайёр бўлса, уни нуқул шароб билан тўлдирамен, дер эдилар. Рано Санго жанги олдидан шароб ичишдан тавба қилганликлари сабабли, ҳовузни нуқул лимон шарбати билан тўлдирдилар.

Султон Иброҳим фатҳидан бир йил ўтгач, Рано Ҳиндистон томондан ҳисобсиз аскарлари билан пайдо бўлди. Ҳинд рожалари амирларининг рожаларидан подшоҳ ҳазратларига мулозимат қилганларининг ҳаммаси подшоҳдан бўйин товлаб, Раного бориб қўшилдилар. Жалолий кўли Санбахил Рапоргача ҳамма парганалар, рай ва рожалар ва афғонлар ҳам подшоҳга қарши бош кўтардилар. Деярлик икки юз минг отлик аскар тўпланди. Шу вақт мунажжим Муҳаммад Шариф аскарларга мурожаат қилиб, шукур юлдузи бири бири билан баробар турибди, бу вақтда жанг қилмасинлар, дедилар. Подшоҳ аскарлари ўртасида ҳайронлик пайдо бўлди, кўл парокандалик ва қўрқув бошланиб, улар умидсизликка тушиб қолдилар. Подшоҳ аскарларининг бу аҳволини кўриб, чуқур фикр қилдилар. Душман яқинлашиб қолганида, у кишининг муборак хотирларига келган нарса шу бўлдики, ҳамма амирлар, хонлар ва султонлар, катта ва кичик; баланд ва паст қочиб кетган кишилар ҳамда бўйин товлаганлардан бошқа ҳамма қолганлар бир жойга йиғилсинлар, деб буюрдилар.

Ҳаммалари йиғилиб келдилар. Подшоҳ уларга қараб: «Шуни эсингиздан чиқармангизки, ватанимиз ва шаҳаримиздан бизни неча ойлик йўл ажратиб турибди. Худо у кундан асрасин. Агар аскарларимиз бу жангда енгилса, худо бизни ҳимоя қилсин, биз қаерларда қолиб кетамиз. Шаҳаримиз қаерда, ватанимиз қаерда? Иш ажнабийлар ва бегоналар қўлига тушиб қолади. Аҳвол шундай экан, икки йўлдан бирини танлаб олиш керак. Агар душманни ўлдирсак, ғози бўламиз, агар ўлдирилсак, шаҳид бўламиз. Шу ҳар иккала тақдир ҳам бизникидир. Бизнинг улуғ даражамиз ва олий мартабамиздир», дедилар: (Бу гапларни) ҳамма бир оғиздан қабул қилди. Подшоҳ, «худо хоҳласа, то жону танимизда охириги нафасимиз қолгунча урушамиз, жон фидоликда ва қон сочишликда ўзимизни аямаймиз, агар шу гапдан қайтсак, хотинимиз талоқ бўлсин», деб Қуръон билан қасам ичдилар. Рано Санго жангидан икки кун бурун подшоҳ ҳазратлари шароб ичишдан ва бошқа номуносиб ишлардан тавба қилган эдилар. Мардоналик ва якдиллик, ҳамжиҳатлик билдирган яна тўрт юз атоқли йиғит ўша мажлисда подшоҳ туфайли шароб ичишдан тавба қилдилар. Шароб ичишга керак бўладиган ҳамма тилла ва қумуш асбобларни, олтин пиёдаларни ва бошқа қимматли идишларни синдириб, камбағал-бечораларга бўлиб бердилар.

Бутун атрофга ва ҳамма томонга қатъий таъкид қилиб, буйруқлар юбориб, ҳамма солиқлардан, бождан, тамгадан, закотдан ҳамда мева солиқларидан ва бошқа қонундан ташқари ҳамма мажбуриятлардан кечганликларини эълон қилдилар, (ва яна) ҳеч ким савдогарларнинг бориб келадиган йўлларида тўсқинлик қилмасин, савдогарлар хотиржамлик билан юрсинлар деб буюрдилар.

Рано Санго билан жанг бўладиган куни кечаси Султон Ҳусайн Мирзонинг Ойша Султонбегим номли қизининг ўғли Қосим Ҳусайн Султон Хуросондан Курухи қишлоғига келибди, деган хабар келди. Бу хабарни эшитиб, Ҳазрат кўп хурсанд бўлдилар. У билан қанча киши ҳамроҳ экан, деб сўрадилар. Кейинроқ аниқланишича, ўттиз-қирқ отлиқ билан келаётган экан. Шу куни яхши қуролланган мингта отлиқ аскарлар кечаси улар билан бирга келишсин, деб юбордилар. Бегоналар ва душманларда ўз вақтида кўмак етиб келибди, деган фикр ҳосил бўлсин деб шундай қилдилар. Подшоҳнинг бу фикри ва тадбирини эшитган ҳар бир киши уни маъқуллади.

Тўққиз юз ўттиз учинчи йили жумодил аввал ойида¹ саҳар вақтида Сиғири тоғининг этагида, бу тоғнинг устида ҳозир Фатҳпур шаҳри бино қилинган, Рано Санго билан жанг бўлди. Худонинг июяти билан подшоҳ ғалаба қозондилар ва ғози бўлдилар. Рано Сангонинг фатҳидан бир йил ўтгач, онам Моҳим бегим Кобулдан Ҳиндистонга келдилар. Мен подшоҳ Бобомни кўргани у киши билан бирга опаларимдан олдин келдим. Онам Кўлга етганларида подшоҳ ҳазратлари уч отлиқ маҳофа юбордилар. Биз Кўлдан Агра томонга тез йўл олдик, подшоҳ ҳазратлари бизни Жалолий кўлида учратишни мўлжаллаган эдилар. Намозшом пайтида бир киши келиб, «Ҳазратни икки курва нарида қолдириб келдим», деди. Подшоҳ Бобом ҳазратлари то от келтиргунларигача тоқат қилмай, пиёда йўлга тушиб, Нинча Моҳим уйлари олдида биз билан учрашдилар. Онам отдан тушмоқчи бўлдилар, лекин подшоҳ Бобом қўймасдан, ўзлари онамнинг отларининг жиловларидан ушлаб, ўз уйларига етгунча пиёда келдилар. Онам подшоҳ Бобомнинг олдига келганларида, менга кундузи келиб, Ҳазрат билан кўришгин, деб буюрдилар. Подшоҳ Бобом менга тўққизта туя, икки тўққиз от ва икки маҳофа юкланган бошқа от юборган эдилар. Бир маҳофани Кобулдан олиб келган эдилар. Умуман онамнинг юзга яқин мўғул хизматкорлари кўп зеб-зийнатлар билан ясатилган чопқир отларга минган ҳолда келдилар. Бобомнинг халифаси ўз хотинлари Султоним билан бирга Навгирон деган жойда пешвоз чиқдилар. Мен маҳофада ўтирар эдим. Энагаларим мени кичик бир боқчада туширдилар. Бир шолчани ерга ёзиб, менга шолчани кўрсатиб, бобом ўзининг халифаси билан келганда, ўрниндан туриб қабул қилгин, деб ўргатдилар. Бобомнинг халифаси келиши биланоқ ўрнимдан туриб кўришдим. Шу вақтда у кишининг хотини Султоним ҳам келдилар. Мен билмасдан ўрнимдан турмоқчи бўлдим, буни кўриб Бобомнинг халифаси, менга жуда муболага қилиб, бу қария сизнинг канизагингиз, шу сабабли туришнинг ҳожати йўқ, деди. Отангиз бу қари ғуломларини шу йўсиндаги буйруқлари билан мамнун қилганлар, банданинг бу буйруққа бўйинсунмай иложи борми?

Бобомнинг халифаси менга беш минг шоҳрухий ва бешта от тақдим қилди. У кишининг хотинлари Султо-

¹ 933 йил ҳижрий, жумодил аввал ойи — 1527 йил, феврал ойи.

ним эса, уч миңг шоҳрухий ва учта от бериб, нонушта тайёр, агар овқатлансангиз, бандалари жуда мамнун булар эдик, деди. Бу таклифни қабул қилдим. Бир яхши жойда катта супа қилинган ва бир неча чодир ўрнатилган эди, улардан биттасининг устки қисми майин қизил мовутдан бўлиб, ички томони гужарот зарбобидан эди. Яна олтита соябон шаклидаги чодир ўрнатилган бўлиб, булар ҳам майин мовут ёки зарбобдан эди. Ҳар биттаси ҳар хил рангда эди. Бошқа тўрт устунлик шоҳона чодирлар ҳам майин мовутдан бўлиб, устунлари ҳар хил ранга бўялган эди. Мен Бобом халифасининг уйида ўтирдим, бизга турли хил овқатлар тортдилар. Эликка яқин қўй сўйилиб, қовурдоқ пиширилган эди. Нон ва турфа хил мевалар, шира ва шарбатлар кўп эди. Овқатланиб бўлгач, маҳофага ўтириб, ҳазрат подшоҳ Бобом олдларига бориб, кўришиб оёқларига ўзимни ташладим. Ҳазрат кўп ҳолу аҳвол сўрадилар. Бир неча вақт тиззаларига олиб ўтирдилар, шу вақтда ўзимни шундай бахтли ҳис қилдимки, уни тасвишлаб бўлмайди.

Аграга келганимиздан кейин уч ой ўтгач, подшоҳ ҳазратлари Девалпурга кетдилар. Ҳазрат Моҳимбегим билан мен ҳам сайр қилиш мақсадида Девалпурга жўнадик. Девалпурда бир бутун тошни ўйиб, ўн квадрат газ ҳажмли ҳовуз ясалган эди. Кўлнинг ўртасига катта супа ясашни буюрдилар. Бу супа тайёр бўлгач, кемага ўтириб, у ерга бориб сайр қилар ва супада ўтирар эдилар. Бу шийпонда «Тўрхона» (юқори ҳужра) бино қилдириб, унда ўлтириб Қуръон ёзар эдилар¹.

Мен ва Афғоний оғача охириги эшикнинг олдида ўлтирган эдик, онам намоз ўқимоқ учун туриб кетган эдилар. Мен Афғоний оғачага: «Қўлимдан тортинг», дедим. Афғоний оғача қўлимдан тортган эди, қўлим чиқиб кетди, оғриққа чидолмай йиғлай бошладим. Охири камонгарни олиб келиб, қўлимни боғладилар ва сўнг Аграга қайтиб кетдик.

Аграга етган ҳам эдик, бегимлар Кобулдан келишди деган хабар келди. Менинг катта аммам, подшоҳ Бобом ҳазратларининг катта опалари, оқажонимни кутиб олиш учун то Навгиронгача пешвоз чиқдилар. Ҳамма бегимлар катта аммам билан кўришмоқ учун у киши келган жойга йиғилишди. Кўп хурсандчилик бўлди. Худога шу-

¹ Бобур ўзи ихтиро қилган махсус алифбосида ёзган Қуръонни ҳақида ган боряпти, деб ўйлаймиз. (С. А.)

кур қилиб, Аграга қайтишди. (Подшоҳ) ҳамма бегимларга ҳовли-жойлар инъом қилдилар. Бир неча кундан кейин сайр қилмоқ ниятида Зарафшон боғига кетдилар. Бу боғда бир таҳоратхона қурилган эди. Буни кўргач, подшоҳ «кўнглим салтанат ва подшоҳликдан олинди, шу Зарафшон боғида бир бурчакда ўтирсам, менинг хизматим учун Тоҳир офтобачи ҳам етиб ортади, подшоҳликни Ҳумоюнга берсам», дедилар. Шу замон онам ва отамнинг ҳамма фарзандлари бу гапдан ғамгин бўлиб йиғлашиб, «худои таоло сизни подшоҳлик мансабида тутсин, кўп йиллар ва беҳисоб асрлар ўз паноҳида асрасин, ҳамма фарзандларингиз ўз қўл остингизда камолотга етишсин», дейишди.

Бир неча кундан кейин Олур Мирзонинг тоби қочиб қолди. Касали қорин оғриғига айланиб кетди. Ҳаким ва табиблар қанча даволамасинлар, кундан-кунга у кишининг касали оғирлашаверди. Охир шу касал билан ўткинчи дунёдан абадий дунёга ўтди. Подшоҳ ҳазратлари кўп қайғу ва ғам чекдилар. Олур Мирзонинг онаси Дилдор бегим эса бундай жаҳонда нодир ва асрда ягона ўғлининг ғаму ғуссаси билан савдойи бўлиб қолдилар. Хафалик ҳаддан ошиб кетганлиги сабабли подшоҳ ҳазратлари онамга ва бегимларга: «Юринглар, бир Девапурга бориб сайр қилиб келайлик», дедилар. Ўзлари кемага ўлтириб, саломатлик билан сувдан ўтдилар ва ўша куни Девапурга етиб бордилар. Бегимлар ҳам кемага ўлтириб, сувдан ўтмоқчи бўлишди. Худди шу вақтда Деҳлидан Мавлоно Муҳаммад Парғалининг мактуби келди. Унда «Ҳумоюн Мирзо бетоб, аҳволи анча оғир, бу хабарни эшитган замон, ҳазрат бегим тезлик билан Деҳлига келсинлар, Мирзо ниҳоят бетоқатлик қилмоқдалар» деб ёзилган эди. Бу хабарни эшитган замон онам ҳазратлари сабрсизландилар. Худди сувсиз қолган ташна кишидек, шошилинич равишда Деҳлига жўнадилар.

Митхарага етгач, Ҳумоюн Мирзонинг аҳволини эшитганларидагидан кўра ўн баробардан ортиқ заифланган ва мажҳул эканлигини ўзларининг жаҳон кўрувчи кўзлари билан кўрдилар. У ердан она ва бола худди Исо Марямдек бирга Аграга қайтиб кетишди.

Аграга етишган ҳам эдики, мен ҳақир оналарим билан бирга фаришта табиатли Ҳазратни кўргани бордим. У кишининг касали борган сари оғирлашиб борар эди. Ҳар замонда Ҳазрат ҳушларига келган вақтда гавҳар сочувчи тиллари билан бизларга мурожаат қилиб, ҳам-

шираларим, хуш келибсизлар, келинлар, бир-биримизни қучоқлайлик, чунки сизлар билан қучоқлашиб кўриша олмадим, дедилар. Яқин уч марта бошларини кўтариб, гавҳар сочувчи тиллари билан шу иборани марҳамат қилиб айтдилар.

Ҳазрат келиб касални кўришлари биланоқ нуроний чеҳралари кулфат ва хафаликка кўмилди ва борган сари қаттиқ хафаланар эдилар. Шу вақтда онам ҳазратлари сиз меннинг фарзандимдан бепарвосиз, чунки подшоҳсиз, нима гамингиз бор, сизнинг бошқа фарзандингиз ҳам бор, мен гамдаманки, битта, якка-ю ягона фарзандим бор дедилар. Подшоҳ жавобан гарчи меннинг бошқа фарзандларим бор бўлса-да, лекин уларнинг ҳеч бирини сенинг Ҳумоюннингдек яхши кўрмайман, шунинг учун ҳам бутун бор давлатимни, салтанатимни жаҳонда ягона, нодири замон севимли, бахтли ўғлим — Ҳумоюнга бағишламоқчиман, бошқаларга эмас, дедилар.

У киши касал ётган вақтда подшоҳ ҳазратлари ҳазрат Муртоза Али (худо унга қарам қилсин) мазорига борувчи (киши)ни кўришни истадилар. У борувчини чоршанба кундан (бери) сақлар эди. Ўзлари изтироб ва бетоқатлик билан сешанба кун кузатдилар. Ҳаво ниҳоятда иссиқ эди. Дил-жигарлари куяр эди. Уша борувчидан, худоё, агар жон ўрнига жон бериш мумкин бўлса, менки Бобурман, умрижонимни Ҳумоюнга бағишлайман, деб дуо қилишни сўрадилар. Шу куннинг ўзидаёқ жаннат макон Ҳазратнинг тоblари қочиб қолди. Ҳумоюн подшоҳ эса ўз бошларидан сув қуйиб, ташқарига чиқдилар ва кўргани келганларни қабул қилдилар, подшоҳ Бобомни касалликлари туфайли ичкарига олиб кирдилар. Яқин икки-уч ой касал бўлиб ётиб қолдилар. Бу вақтда Мирзо Ҳумоюн Қалинжар томонга кетган эдилар. Подшоҳ ҳазратларининг касали оғирлашгани сабабли Ҳумоюни чақириб келиш учун киши юбордилар. У киши тезлик билан етиб келдилар. Подшоҳ билан кўришдилар ва (подшоҳни) ниҳоят ҳолсизланган ҳолда кўрдилар. Ҳумоюн подшоҳ ҳазратлари кўп ачиниб хафа бўлдилар ҳамда бетоқатлик кўрсата бошладилар ва хизматкорлардан нега бирданига озиб-тўзиб қолдилар, деб сўрадилар. Ҳаким ва табибларни чақирдилар ва уларга мен у кишини соғлом ҳолда қолдириб кетган эдим, бирданига нима бўлди, дедилар. Ҳаким ва табиблар бир нималар деб жавоб бердилар.

Подшоҳ Бобом ҳазратлари ҳамма вақт ва ҳар соат

Ҳиндол қаерда ва нима қилмоқчи? — деб сўраб турар эдилар. Шу вақт бир киши келиб Мирхурдибекнинг ўғли Мирбердибек кўриниш берди, деди. Худди шу вақтда подшоҳ Бобом ҳазратлари тамом изтироб билан Ҳиндол қаерда, қачон келмоқчи, нима бало кутдириб қўйди, деб сўраган эдилар, Мирбердибек: «Мақсадга етишган шаҳзода Деҳлига етиб келганлар, бугун-эрта хизматларига етиб келсалар керак», деб жавоб берди. Подшоҳ Бобом ҳазратлари Мирбердибекка: бадбахт, эшитишимга қараганда, сенинг опангни Кобулда эрга берибдилар, ўзингни Лоҳурда уйлантирибдилар; бу тўйлар сабабли ўғлимни тезда келтирмадинг, интизорлик ҳаддан ошиб кетди, дедилар ва Ҳиндол Мирзо қандай бўлиб кетган ва кимга ўхшайди, деб сўрадилар. Мирбердибек Ҳиндол Мирзонинг тўнини кийган эди. Уни кўрсатиб, бу тўн шаҳзоданикидир, буни мен қулларига тақдим қилиб эрдилар, деди.

Ҳазрат Ҳиндолнинг қад-қомати қандай экан, кўрсам эди, деб яна қаттиқроқ талаб қила бошладилар. Ҳар соат, ҳар вақт, афсуски Ҳиндолни кўра олмадим, дер эдилар. Ким келса, Ҳиндол қачон келади, деб сўраб эдилар. Касаллик асносида онамга: Гулранг бегим билан Гулчеҳра бегимларни эрга бериш лозим, деб ҳукм қилдилар ва агар аммам ҳазратлари келсалар, у кишига подшоҳ, менинг фикримча, Гулранг бегимни Эсон Темур Султонга ва Гулчеҳрани Тўхта Буға Султонга берсак деганлар, деб хабардор қилинглар, дедилар. Онажоним табассум қилиб кулдилар ва уларга худди шу фикр менинг ҳам кўнглимдан ўтган эди, нимага рози бўлсалар, шундай қилиш керак, дедилар. Ҳазрат опажоним эса, худо муборак қилсин, хўп яхши маслаҳатни ўйлабдилар, дедилар. Чечамнинг ўзлари Бадиъул Жамол бегим — ҳар иккала аммамни катта хонага олиб кетдилар.

Сарпо бериб, бисотларни ёйиб, султонларни уйлантириш ва куёв қилиш соати ва ойини маслаҳат қилдилар. Шу вақтда Ҳазратнинг ич касаллари оғирлашди. Ҳумоюн подшоҳ оталари аҳволининг янада ёмонлашганини кўриб, яна бетоқат бўлдилар. Табиб ва ҳакимларни чақиртиб уларга: яхшироқ ўйлаб, Ҳазратнинг касалига илож топинглар дедилар. Табиб ва ҳакимлар бизнинг бахтсизлигимиз шундаки, ҳеч бир дори иш бермаяпти. Худодан умид қиламизки, ғойиб хазинасидан тезда шифо ато қилса. Шу вақтда табиблар Ҳазратнинг томирларини кўриб, Султон Иброҳимнинг онаси берган заҳарнинг аломати бор дейишди.

Бу воқеа шундай бўлган эди: у бадбахт Байда уз канизаги қўлига бир тўлча¹ заҳарни бериб, шуни олиб бориб Аҳмад чошнагир² қўлига бериб, айтгинки, (шу заҳарни) қандай қилиб бўлмасин, подшоҳнинг хос ошига солсин, деди ва унга кўп ваъдалар қилди. Подшоҳ ҳазратлари бу Байда бадбахтни онам деб, ер ва жойлар бериб, жуда қаттиқ ҳурмат ва риоя қилардилар ва унга, мени Султон Иброҳимнинг ўрнида, деб билгил дер эдилар. Шунга қарамай, у мана шундай ишни қилди. Лекин у ердаги қабилалар жоҳиллиги сабабли бу риояларни кўзга илмадилар. Ҳамма нарса ўз ҳолига қайтади, деган машҳур гап ҳам бор. У заҳар ҳақида қисқа гап шундан иборатки, (подшоҳга) келтирилган заҳарни, худо кўр ва қар қилгур берувчи, нонга қўшиб берган, (подшоҳ) ундан озгина еган эдилар. Аммо касалликнинг асли, яъни подшоҳнинг кундан-кунга заифлашиб, озиб кетаётганларининг сабаби ўша заҳар таъсири эди. Касал ҳар кун оғирлашиб, муборак чеҳралари ўзгариб борарди. Эртаси кун ҳамма амирларни чақириб айтдиларки, кўп йиллардан бери Ҳумоюн Мирзога подшоҳлигимни топшириб, ўзим Зарафшон боғининг бир бурчагида турсам, деган фикрим бор эди. Худонинг карами билан ҳамма нарса муяссар бўлди. Лекин мана шу мақсадимни соғ пайтимда қилсам, деган эдим, бўлмади. Касал мени эзиб қўйди. Сизларга васиятим шуки, ҳаммагиз Ҳумоюнни менинг ўрнимга деб билинглари ва унинг ҳукмронлигини камситманглари. У билан мувофиқ ва ҳамжиҳат бўлинглари. Худодан умидим борки, Ҳумоюн ҳам одамларга яхшилик билан маъқул бўлади. Яна, Ҳумоюн, ака-укаларининг, ҳамма қариндош-уруғ ва ўз одамларимизни сенга, сени эса худога топшираман, дедилар. Бу сўзлардан, у ерда турганлар ва буни кўрганларнинг ҳаммаси йиғлаб юборишди. Подшоҳнинг муборак кўзлари ҳам ёшга тўлди. Бу воқеани ҳарамдагилар ва ташқаридаги кишилар ҳам эшитишди ва йиғи-сиғи, тўполон бўлиб кетди. Уч кундан сўнг Ҳазрат подшоҳ ўткинчи дунёдан абадий дунёга ўтдилар. Тўққиз юз ўттиз еттинчи йил жумодил аввал ойининг бешинчи кун — душанба кун вафот тарихларидир³.

Табиб ва ҳақимлар аммам ҳамда онамларни (под-

¹ Тўлча — жипдек, озгина.

² Подшоҳ дастурхончиси.

³ 937 йил ҳижрий 5 жумодил аввал ойи — 1530 йил 26 декабр.

шоҳни) кўргани келиш баҳонаси билан олиб келдилар. Ҳамма ўрнидан турди ва бегимлар ҳамда онамларимни катта уйга олиб боришди. Фарзандлар, яқин қариндошлар ва бошқа одамларнинг бошига қора куй тушди. Ҳаммалари фарёд-фигон кўтаришиб, бетоқат бўлар эдилар. Ҳар ким ўзининг махфий бурчагида мана шу қора кунга учраган эди. Бу воқеа яширин тутилди. Охири Оройишхон номли ҳинд амири бор эди, у подшоҳ вафотини маълум қилмаслик яхши эмас, чунки Ҳиндистонда бирор подшоҳнинг бошига шундай кун тушганини эшитса, одамлар бозорни талаш одатлари бор, деди. Мабодо мўғуллар билмасдан ҳовли-жойни талашга киришмасин. Шунинг учун бир кишига қизил кийгизиб, фил устига миндирилсин, у фил устидан ҳаммага жар солиб, «Бобур подшоҳ ҳазратлари дарвеш бўлдилар, давлатни Ҳумоюнга топширдилар», деб хабар қилсин. Ҳумоюн подшоҳ ҳазратлари шундоқ қилинлар, деб буюрдилар. Тезда шундай хабар қилинди, халқ бир оз тасалли топди. Ҳамма халқ Ҳумоюн подшоҳ ҳақларига дуо қилишди. Шу ойнинг тўққизиди — жума куни Ҳумоюн подшоҳ ҳазратлари тахтга ўтирдилар. У кишининг подшоҳлигини ҳамма одам муборақбод қилди. Шундан сўнг оналари, опалари ва яқинлари кўргани келиб, меҳрибонлик ва ғамхўрлик кўрсатдилар ва ҳукм қилдиларки, ким қандай мансабда, хизматда бўлса, қанча жой ва ерга эга бўлса, ҳаммаси ўз ўрнида бўлади ва ўз ишини олдингидек давом эттира беради.

Худди шу куни Мирзо Ҳиндол Кобулдан етиб келиб, подшоҳ ҳазратларининг қабулида бўлдилар. Подшоҳ у кишига инсбатан ҳам меҳрибонлик қилиб, келганидан хурсанд бўлдилар. Оталаридан қолган хазинадан Ҳиндолга кўп нарса тақдим қилдилар. Подшоҳ Бобом ҳазратларининг мазорлари тепасида маърака ўтказилди, маълум маблағ ажратилди ва Муҳаммад Али Асасни подшоҳ ҳазратлари — отам мазорига мутавалли қилиб тайинландилар. Олтмишта хушовоз ҳофиз ва қариялар беш вақт намозни жамоат билан ўқиб, хатми қуръон қилиб, жаннат макон Ҳазратнинг арвоҳига доим бағишлаб турадиган бўлишди. Сигирини (ҳозир Фатҳпур номи билан машҳур), яна беш лак экин ерни ортиги билан Ҳазрат мазорининг вақфи қилиб бердиларки, булар уламо, ҳофиз ва бошқа мазорга алоқадор кишиларнинг харажати учун сарф қилиниши лозим эди. Онам эса икки маҳал ош тайин қилди, бунинг учун эрта билан бир мол ва икки қўй ҳамда беш эчки,

кечқурун эса беш эчки сўйилар эди. Онам то икки ярим йилгача ўз тирикликларида ҳар куни икки маҳал оққатни ўзлари бош бўлиб, Бобом мазорларига бағишлар эдилар. Онам ҳаётлик даврларида подшоҳ ҳазратларини доим онамнинг уйларида кўрар эдим. Онамнинг аҳволлари оғирлашиб қолгач, онам менга, менинг вафотимдан кейин подшоҳ қизларининг ўз акаларини Гулбарг биби уйида кўришлари анча қийин бўлади, дедилар. Худди онамнинг бу сўзлари подшоҳ ҳазратларининг кўнглида тургандек, Ҳиндистонда турган вақтимизда доим бизнинг уйимизга келиб, биз билан кўришиб, кўп меҳрибонлик ва инъомлар қилиб турдилар. Маъсума Султон бегим, Гулчеҳра бегим ва бошқалар эрга берилган эди, подшоҳ ҳазратлари мен ҳақирнинг уйимга келар эдилар. Отам билан онам вафотларидан кейин подшоҳ бу синиқ кўнглини кўтариш учун шундай иноят қилдилар ва бу бечора ҳақирга шундай беҳад шафқат кўрсатдиларки, етимлигим ва ёлғизлигимни ҳеч сезмадим.

Фирдавс макон Ҳазратнинг вафотларидан кейин жаннат ошиён ўн йил давомида Ҳиндистонда (ҳукмрон) бўлдилар. Ҳамма халқлар тинчлик ва хавфсизликда яшади, у кишига бўйсуниб, итоатда бўлди. Фирдавс макон воқеаларидан кейин олти ой ўтгач, Гура тарафидан Баббан ва Боязид келдилар. Бу хабарни эшитган замоноқ подшоҳ ҳазратлари Аградан улар томон йўл олдилар ва Баббан ва Боязидни енгиб, Чанодага келдилар ва Чанодани ҳам қўлга киритиб, Аграга келдилар.

Онам Моҳимбегим Ҳумоюннинг ўғилини кўрсам деб орзу ва талаб қилар эдилар. Қайси ерда чиройли ва хусндор қизни кўрсалар подшоҳ ҳазратларининг хизматларига келтирар эдилар. Хаданг ясовулнинг қизи Меважон менинг хизматимда эди. Бир куни Фирдавс макон вафотидан (сўнг) онам Ҳумоюнга: «Меважон ҳам ёмон қиз эмас-ку, нега уни ўз хизматингга олмайсан», дедилар. У кишининг сўзларидан кейин Ҳумоюн подшоҳ ўша кечанинг ўзидаёқ Меважонни никоҳ қилиб олдилар. Шундан уч кун ўтгач, Бека бегим ҳам Қобулдан келдилар ва ҳомиладор бўлдилар. Бир йил кейин бир қиз туғилди. Номини Ақиқабегим қўйишди. Меважон: онам — Моҳимбегимга мен ҳам ҳомиладорман, дедилар. Охир онам икки хил яроқ тайёрлаб, қайси бирингиз ўгил туғсангиз, яхши яроқни ўшанга бераман, дедилар. Бунинг учун усти нуқул олтин ва нуқрадан иборат бўлган яроқ ва алоҳида йўрқон тай-

ёрлаб, ёраки иккаласидан биттаси угил тугса, деб интизор бўлдилар. Бека бегим Ақиқа бегимни туғдилар. Шундан сўнг Меважон умидвор бўлдилар. Меважоннинг (ҳомиладор) бўлганларига ўн ой тўлиб, ўн биринчи ойга ўтди ҳамки, кўзлари ёримади. Меважон эса, мени холам Улуғбек Мирзонинг хотини эдилар, у киши ўн икки ой деганда ўгил туққан эдилар, эҳтимол мен ҳам у кишига ўхшаган бўлсам, дер эди. (Ўзларига) алоҳида чодир тикиб, кўрпа-ёстиқларини тайёрлаб қўйдилар. Кейинчалик маълум бўлишича, ел бўғоз бўлган эканлар. Подшоҳ Чанода томонга кетган эдилар. Соғсаломат саодат билан қайтиб келдилар. (Шу муносабат билан) онам Моҳимбегим катта тўй бердилар, бозорларни безатдилар. Илгари бозорни бозор аҳлининг ўзи безатар эди. Бу сафар у киши бу ишни қилиш учун алоҳида кишилар ва сипоҳийларга яхши жой ва чиройли маконларни тайёрлашни буюрдилар. Шундан буён Ҳиндистонда оин банди¹ расм бўлиб қолди. Тўрт зина билан кўтарилган олтин тахт устига кимхобдан қилинган палос, кўрпача ва ёстиқлар ташланди. Боргоҳ² ҳиргоҳнинг³ ички томонларига фаранг зарбоби ёпилган бўлиб, ташқариси эса Португалия сақлати билан ўралган эди. Боргоҳ ва ҳиргоҳларнинг ёғочларига эса олтин суви югуртирилган эди. Улар ниҳоятда зебо эди. Боргоҳнинг тўғурлиқлари Гужарот тилласидан саркант, кашт обдаста, дастшўй ва шамдонлар, шаробдон, гулобдонларнинг ҳаммаси тилладан бўлиб, жавоҳирлар қадалган эди. Ҳамма нарсалар ўз ўрнига қўйилиб, ажойиб яхши тўй берилди. Ун икки қатор туя, ўн икки қатор хачир, етмиш тулпор от, юзта юк ташувчи от тортиқ қилинди, етти минг кишига сарпо кийгизилиб, бир неча кун хурсандчилик қилинди. Шу вақтда Муҳаммад Замон Мирзо Хўжа Муҳаммадхон кўканинг отасини ўлдирибди ва исён қилмоқчи, деган хабар келди. Подшоҳ ҳазратлари уни ушлаб хузурларига келтириш учун киши юбордилар. Уларни Бианада тутиб, Ёдгор тоғайга топширдилар. Ёдгор тоғайнинг одамлари ўзаро келишиб, Муҳаммад Замон Мирзонинг қочирдилар. Шу вақтда Султон Муҳаммад Мирзо Ниҳуб Султоннинг кўзига мил тортишни буюрди. Мил тортилгач, Ниҳуб кўр бўлди, лекин Муҳаммад Султон Мирзонинг

¹ Бозорларни безаш, бозор кўргазмаси.

² Подшоҳ чодира.

³ Хурсандчилик қилинадиган алоҳида чодир.

кўзига мил тортган киши унинг кўзига зарар етказмади. Бир неча кундан кейин Муҳаммад Замон Мирзо Султон Мирзонинг ўғиллари Улуғ Мирзо ва Шод Мирзо билан бирга қочдилар. Ҳиндистонда қанча вақт бўлган бўлсак, ҳамма вақт у ерда шуларнинг ғавғоси бўлар эди.

Подшоҳ ҳазратлари Баббан ва Боязидга лашкар тортиб қайтишгач, бир йилгача Аграда бўлдилар. Онамга, шу кунларда хафаман, агар рухсат бўлса, сизнинг олдингизга Гувалёрга саёҳатга борсак, дедилар. Онам, бувим, опаларим — Маъсума Султон бегимни Моҳи чеча, Гулранг бегимни Гул чеча дер эдим, Гувалёрда валинеъматлар ҳузурида бўлдик. Гулчеҳра бегим Авдада эдилар, у кишининг эрлари — Тўхта Буға Султон вафот этган эди. Бегимнинг олдидаги кишилар Авдадан Ҳазратга хат ёзиб, Тўхта Буғанинг вафотидан хабар бердилар. Бегим ҳақида нима буюрадилар, деб сўрадилар. Ҳазрат Мирзога бориб бегимни Аграга келтиринг. Биз ҳам Аграга келамиз, деб буюрдилар. Шу вақтда онам ҳазратлари «Агар рухсат берсангиз, Бека бегим билан Ақиқа бегим ҳам Гувалёрга келсалар, деб сўрадилар. Хўжа Кабир (билан бир неча) навкарлари Бека бегим ва Ақиқа Султонни Аградан олиб келиш учун юбордилар. Улар икки ой Гувалёрда бирга бўлдилар. Сўнг Аграга равона бўлиб, шабон ойида етиб келдилар.

Шаввал ойида онамнинг ичлари оғриб, тўққиз юз қирқинчи йилнинг ўн саккизинчи шаввалида¹ ўткинчи дунёдан абадий дунёга хиром этдилар. Подшоҳ Бобом ҳазратларининг болалари учун етимлик доғи яна янгиланди. Мени онамнинг ўзлари катта қилганликлари сабабли, айниқса менинг бошимга катта мусибат тушди, кўп ғам тортдим, кеча-ю кундуз йиғладим. Подшоҳ ҳазратлари бир неча мартаба менинг олдимга келиб, кўнглимни сўраб, кўп ғамхўрликлар ва меҳрибонликлар қилдилар. Икки ёшлигимдан онам ҳазратлари мени ўз уйларига олиб тарбиялаган эдилар. Мен ўн яшар эканимда у киши вафот этдилар. Яна бир йил у кишининг даргоҳларида турдим. Ҳазрат Девалпур сайрига кетганлариде, ўн бир ёшда эдим. Гувалёрга бориб, бир иморат солганларигача мен ачам билан ҳамроҳ бўлдим. Онамнинг қирқларини ўтказгандан сўнг подшоҳ Деҳлига бордилар ва у ерда бир дишпаноҳ қалъа солдилар,

¹ 940 ҳижрий йил 18 шаввали, яъни 1534 йил 23 апрел.

сўнг Аграга келдилар. Окажоним подшоҳ ҳазратларидан: «Мирзо Ҳиндолнинг тўйини қачон қиласиз?» — деб сўрадилар, Ҳазрат, бисмиллоҳ, деб жавоб бердилар. Онам ҳаёт вақтларида, Мирзо Ҳиндолни никоҳлаб қўйилган эди. Лекин тўй тайёргарликлари битмагани сабабли, тўй кейинроққа қолдирилган эди. Тилсим тўйининг асбоблари ҳам тайёр, дедилар. Олдин Тилсим тўйини, сўнг Мирзо Ҳиндолнинг тўйини бераман, дедилар. Подшоҳ ҳазратлари окажонимдан амма ҳазратлари нима дейдилар, деб сўрадилар. У киши худо муборак ва яхши қилсин, дедилар.

Дарё қирғоғида тўйхона солиниб, унга «Тилсим» деб ном берилган эди. Дастлаб саккиз бурчлик катта уй солиниб, уйнинг ўртасида саккиз бурчлик ҳовуз қазилган, ҳовузнинг ўртасида саккиз бурчлик супа солинган ҳамда бу суналарга вилоят гиламлари ташланган эди. Кўп йигит ва соҳибжамол хотин-қизлар, хушовоз соҳанда ҳамда ашулачилар ўтиргизилсин, деб буюрилган эди. Бу уйнинг олдига Тилсим тўйи учун онам тақдим қилган олтин тахт қўйилиб, бу тахт олдига зардўзи кўрпачалар ёзилган эди. Подшоҳ ҳазратлари билан окажоним тахт қаршисидаги бир кўрпачага ўтиришди. Окажонимнинг ўнг томонида у кишининг аммалари Султон Абу Саид Мирзонинг қизлари Фаҳри Жаҳон бегим, Бадигул Жамол бегим, Оқ бегим, Султон Бахт бегим, Гавҳар Шод бегим ва Хадича Султон бегимлар ўтиришди.

Бошқача кўрпачада аммаларимиз — фирдавс макон Ҳазратнинг сингиллари — Шаҳрбону бегим, Ёдгор Султон бегим, Султон Ҳусайн Мирзонинг қизи — Ойша Султон бегим, подшоҳ ҳазратларининг аммалари Зайнаб Султон бегимнинг қизи Улуғ бегим ва подшоҳнинг амакилари Султон Аҳмад Мирзонинг қизлари Ойша Султон бегим ва Султоний бегимлар; хон бегимнинг бувилари, Султон Халил Мирзонинг қизлари, подшоҳнинг аммалари — Бека Султон бегим; яна подшоҳнинг аммалари Улуғбек Мирзо Кобилийнинг қизлари — Моҳим бегим ва Бека бегимлар; Султон Масъуд Мирзонинг қизи она томонидан Поянда Муҳаммад Султоннинг набиралари — подшоҳнинг аммалари Хонзода бегим, Бадигул Жамол бегимнинг қизи — Шоҳоним, Оқ бегимнинг қизи — Хоним бегим, подшоҳнинг катта тоғалари Султон Маҳмудхоннинг қизи — Зайнаб Султон хоним. Олачахон номи билан машҳур бўлган улуғ подшоҳнинг кичик тоғалари Султон Аҳмадхоннинг қи-

зи — Муҳибба Султон хоним, Мирзо Ҳайдарнинг опаси, подшоҳ холаларининг қизи — Хоним Бека Қалон бегим, Кичик бегим, Дилшод бегимнинг оналари, подшоҳнинг аммалари бўлган Фаҳри Жаҳон бегимни қизлари Шоҳ бегим. Яна кичкина бегим, Оппоқ бегим, Султон Бахт бегимнинг қизлари, подшоҳ аммалари — Меҳрлик бегим, подшоҳнинг холалари, Султон Ҳусайн Мирзонинг набиралари Шод бегим, Султон Ҳусайн Мирзонинг набиралари Музаффар Мирзонинг қизи Меҳрангиз бегимлар мардона кийимларни кияр ва захгиртарошлик¹ чавгонбозлик, тирандозлик каби ҳар хил ҳунарларга уста ва соғлардан кўпчилигини чалар эдилар. Ултиришда буларга Гулбегим, Фавқ бегим, Жон Султон бегим, Афрўз бону бегим, Оға бегим, Фсруза бегим ва Барлос бегимлар қўшилишган. Бошқа бегимлар ҳам кўпчилик бўлиб, уларнинг сони тўқсон олтига борар эди. Буларнинг ҳаммаси улуфадор² эдилар, бир қанча бошқа бегимлар ҳам бор эдилар. Тилсим тўйидан сўнг Мирзо Ҳиндолнинг тўйи бўлди. Лекин бегимларнинг бир қисми ўз вилоятларига кетиб қолди, қолган бегимларнинг баъзилари ўнг томонда ўтиришди. Бизнинг бегимлардан: Оға Султон, Ёдгор Султоннинг оналари Оғача бегим, Отин момо, Салима, Сакина, Биби Ҳабиба ва Ҳанифа бекалар қатнашди.

Подшоҳнинг чап томонидаги зардўзи кўрпачаларда: Маъсума Султон бегим, Гулранг бегим, Гулчеҳра ҳақир, Гулбадан, Ақиқа Султон бегим, ачам, онамиз Дилдор бегим, Гулбарг бегим, Бека бегим, Нинча Моҳим, Амир халифанинг хотинлари Султоним, Улуш бегим, Ноҳид бегим, Хуршид кўка, подшоҳ Бобомнинг амакиваччалари Афғоний оғача, Гулнор оғача, Нозгул оғача, Ҳиндубекнинг хотини Маҳдума оға, Равшан кўканинг оналари — Фотима Султон янга, Надим кўканинг опаси Мирзо қулнинг хотини Фаҳринисо янга, Муҳаммадий кўканинг хотинлари, Муайядбекнинг хотини ва яна подшоҳнинг кўкалари Хуршид кўка, Шараф Нишон кўка, Фатих кўка, Робия Султон кўка, Моҳи Лиқо кўкалар — янга ва кўкаларимиз; бегимлар, амирларнинг хотинлари, яъни Салима бека, Биби Ника, Хўжа Абдулла Марвариднинг қизи — Хоним оғача, Мўғулбекнинг она-

¹ Захгиртарошлик — ўқ отиш ўйини, бунда суяк ангишволани бармоққа кийиб ўқ отганлар. Бу ўйин Захгир-ангишвола деб ном чиқарган.

² Улуфадор — подшоҳдан маълум миқдорда пул ёки маош олиб турадиган бегимлар.

си Нигор оғача, Нор Султон оға, Муғъимхоннинг хотини — Оға кўка, Миршоҳ Хусайиннинг қизи Асас бека, Кесак Моҳим, Қобилий Моҳим, Бегн оға, Хоним оғача, Саодат Султон оғача, Биби Давлат Бахт, Насиб оға, Асас Қобилий ва бошқа бекалар, оғалар, амирларнинг хотинлари ўнг томонда ўтиришиб, тўйда иштирок этишди. Тилсим учун солинган қасрнинг жойланиши бундай эди. Саккиз бурчакли энг катта уй бўлиб, бу хонада тўй бериларди. Бошқа кичик хона ҳам худди шунга ўхшаш саккиз (бурчакли) бўлиб, ҳар иккала саккиз (бурчак) турли безаклар билан безатилган эди. Катта уй тўйхона бўлиб, унга олтиндан тахт қўйилганди. Бу тахтнинг усти ва тагига зар тикилган зардеворлар ташланган (ва шу) зардеворларга узунлиги бир ярим газлик марварид шода уқалари осилган эди, (шу зардеворнинг) ҳар бир газига икки дўнгалак ойна ўрнатилган. Тахтнинг бағрига осилган зардеворнинг узунлиги ўттизқирқ газга яқин бўлиб, унга ҳам марварид шодалари осилган.

Кичик хонада олтин каравот, токчаларда пондон¹ шишалар, шаробхўрлик учун керак бўладиган олтин ва кумушдан ясалган асбоблар қўйилган эди. Бу токчаларнинг бири Девонхона томонида, қиблага қаратилган эди. Иккинчиси боғ томонда Шарққа қаратилган, учинчиси саккиз бурчакли катта уй тарафда жануб томонда эди. Тўртинчиси эса саккиз бурчакли кичик уй тўғрисида бўлиб, шимол томонда эди. Юқоридаги уч уйнинг устида учта болохона қурилган. Биринчи хона «Давлат уйи» дейилар эди. Бу хонада тўққизта уруш асбоблари — олтин қилич, олтин аслаҳа, олтин камар ва ханжар, олтин жамудхар² ўқдон бўлиб, буларнинг устига зар тикилган курпуш³ ёпилган эди. Иккинчи хонани «Саодат уйи» («бахт уйи») дейилар эди. Бу уйда жойнамоз, китоблар, олтин суви билан оро берилган қаламдон, чиройли жуздон⁴, нозик расмлар солинган альбом ва хуш хатлар сақланар эди. Учинчи хонани «Мурод уйи» дейиларди. Бу уйда қимматбаҳо тошлар қадаб ишланган олтин каравот, (хушбўй) сандал солинган идиш⁵ қўйилган бўлиб, хиёл кўрпачалар ёзилган эди.

¹ Лаб ва оғизни қизил қиладиган хушбўй бўёқ.

² Хаяжарнинг бир тури бўлиб, учи эгилган бўлади.

³ Қурол-аслаҳа устига ёпиладиган ёпқич.

⁴ Қоғоз солиш учун чармдан ўйиб, гуллар солиб, рубойлар ёзилиб ишланган муқова.

⁵ Хушбўй ҳиди учун сандал дарахтини майдалаб идишга солиб уйга қўйганлар.

Тагига махсус кўрпачалар ёзилган бўлиб, уларнинг олдига фақат зарбобдан тўқилган дастурхонлар ёзилган (ва бу) дастурхонда ҳар хил мевалар, хилма-хил ширинликлар қўйилган. Шундай қилиб, айши-ишратнинг ҳамма нарсалари муҳайё эди.

Тилсим тўйхонаси битган куни ҳамма мирзолар, бегимлар амирларга сочқи тайёрласинлар, деб буюрдилар. Ҳамма буюрилган сочқиларни келтиришди. Сочқиларни уч тўплам қилиб тўплансин деган яна ҳукм бўлди. Уч хон ашрафий ва олти хон шоҳрухий (билан) тўлди. (Шундан) бир хон ашрафий ва икки хон шоҳрухийни — бу давлатнинг ҳиссаси — мирзолар, амирлар, вазирлар ва аскар бошлиқларини мукофотлаш учун деб Ҳиндубекка бердилар, (яна) бир хон ашрафий ва икки хон шоҳрухийни Мулла Муҳаммад Паргалига бериб, бу саодатнинг ҳиссаси — буни акобирлар, ашрафлар, уламолар, солиҳлар, зоҳидлар, шайхлар, дарвешлар, фуқаро ва мискинларга беришни буюрди. Ниҳоят бир хон ашрафий ва икки хон шоҳрухийдан иборат учинчи қисмини мурод ҳиссаси — бу биздан деб буюрдилар. Келтиришган экан, санаб ўтиришнинг нима ҳожати бор, деб (олдин) муборак қўлларни билан бир хон ашрафий ва бир хон шоҳрухийни олиб бегимлар олдига олиб боринглар, ҳар ким сиқимига сиққанча олсин деб буюрдилар. Булардан қолган икки хон шоҳрухий ва ҳамма ашрафийларнинг сонини икки мингга яқин эди. Шоҳрухий эса ўн минг чамасида бўлиб, буларнинг ҳаммасини аввал валинеъматлар олдига, сўнгра шу мажлисда ҳозир бўлганларга чочиб юбордилар. Ҳар ким юз эликта ашрафий олди, хусусан, ҳовузда (тўйда) ўтирган кишилар, бундан ҳам кўпроқ олдилар. Подшоҳ ҳазратлари оқажонимга агар рухсат этсангиз ҳовузни сув билан тўлдирилса, дедилар. Оқажоним жуда яхши бўлади дедилар. Ўзлари келиб ҳовузнинг зинасига ўтирдилар. Бебарво ўтирганлар эса, сувнинг бирданига шарриллаб келганини сезмай ҳам қолишди ва йигитлар ҳаяжонга тушдилар. Подшоҳ ҳазратлари (сув) ҳеч кирмайди дедилар. Сизларнинг ҳар биттангиз бир сиқим арпабоднён ва бир парча маъжум еб, бу ердан туриб кетинглар, деди. Шу замон маъжум еганлар тезда чиқаверди. Сув бўлса товонга чиққан эди. Ҳаммалари маъжумни роса еб, чиқиб кетдилар. Тўй оши тортилди. Одамларга сарполар қўйилди, маъжум еганларга ҳам сарпо ва бошқа инъомлар бердилар. Ҳовузнинг бўйида шийпон солинган бўлиб, шийпон тагида сув оқадиган

ариқчалар қилинган эди. Ёшлар шу шийпонда ўтирган эдилар. Ўйинчилар эса ўйинга тушардилар. Хотинлар ўйинга тушиши учун жой тайёрланган. (Сувдаги) кемачалар ҳам безатилган эди. Бир кемада кишига ўхшатиб, олтига одам сурати боғланган эди. Кема устига болохона солинган бўлиб, тагига боғ қилинган эди. Унга гултожихўроз, лола, нофармон ва бошқа гуллар экилган. Бир жойда саккизта кема (қўшиб) битта қилиб ясалган бўлиб, у яна саккизта алоҳида кемага бўлиниб кетар эди. Шундай қилиб, тангри у кишининг муборак дилларига шу хил ихтироатларни солдики, буни ким кўрса, таажжубланиб, ҳайратда қолар эди.

Мирзо Ҳиндол тўйининг яна бир шарҳи шундан иборатки, Султоним бегим Маҳмудхўжанинг синглиси эдилар. Бобомнинг поччаларининг Жаъфархўжадан бошқа фарзандлари йўқ эди. Окажоним Султонимни фарзандликка олган эдилар. Икки ёшлигидан Хонзода бегим қарар эдилар ва (уни) жуда севар эдилар. (Охири) ўз жиянларига бердилар. Тўйни ниҳоят тўкис ва яхши ўтказдилар. Палос ва тўшак, бешта кўрпа, ёстиқ, битта катта суянчиқ ёстиқ, иккита кичик лўла болиш-ёстиқ, яна юз парда гўшангаси билан, ҳаммаси зар билан тикилган учта тўшак. Мирзонинг сарполари эса, олтин иплар билан тикилган тож ва чарқоб пўта¹. Сочик ва олтин иплар билан тикилган рўмол ва қурпуш² каби сарполар берилган. Султон бегимга тўққизта тугмаси ҳар хил қимматбаҳо тошлардан бўлган нимча бердилар. Улардан бирининг тугмаси ёқут, бриллиантдан, бири зумраддан, бири феруздан, бири айнул хиррадан бўлиб, бошқалари ҳар хил жавоҳирлардан эди. Яна тугмалик ва чарқуб чарқитичи, бир жуфт лаъл кўзли ҳалқа, бир жуфт дур кўзли ҳалқа, учта панда, яна икки арқоқ, бир урушли шойи чодир, бошқа асбоб-ускуналар ва Хонзода бегим йиғиб қўйган бошқа керакли рўзгор асбобларини ҳаммасини бердилар.

Тўй шундай яхши бўлган эдики, бундай тўй подшоҳ отамининг бошқа фарзандларига муяссар бўлмади. Ҳамма нарсани ҳозирлаб бердилар. Эгар ва жабдуқлари ўймакорлик билан зар қадаб ишланган тўққизта тулпор от, тилла ва кумуш асбоблар, турк, черкас, рус, қабаш (ғуломларининг) ҳар биридан тўққизтадан тақдим қилдилар.

¹ Уст кийим (ҳиндлар кийими).

² Яроғ-аслаҳа устига ёпиладиган ёнқич.

Отам поччасининг Мирзога тақдим қилган нарса-лари ичида олтин эгар-жабдуқли, олтин ва кумуш ас-боблари билан бир тўққиз тулпор от, булар ҳам эгар-жабдуғлари зарбоб ва португал матоларидан тикилган мукамал асбоблари билан икки тўққиз юк ташувчи турк, ҳабаш ва ҳинд гуломлари билан, ҳаммаси бўлиб уч тўққиз ва уч занжир фил бор эди. (Тўй) ўтгандан сўнг Султон Баҳодирнинг Хуросонхон номли вазири Бианага ҳужум қилди, деган хабар келди. (Буни эши-тиб) подшоҳ ҳазратлари Мирзо Аскаринини Фахр Али-бек, Миртурдибек ва бошқа амирларга қўшиб юбор-дилар. Булар Бианага бориб уруш қилдилар, Хуросон-хон урушда енгилди.

Бир неча вақтдан кейин Подшоҳ ҳазратлари Гужа-рот томонга юришга жазм қилди. Тўққиз юз қирқ би-ринчи йилнинг ўн бешинчи ражабида¹ Гужаротга отла-нишга қасд қилдилар ва Зарафшон боғида айвон сол-дилар ва шу боғда то аскар тўплангунча бир ой тур-дилар. Яқшанба ва сешанба кунлари девон кунни ҳи-собланар эди. Шу кунлари дарёнинг нариги қирғоғига ўтар эдилар, кўпинча бошқа кунлари боғда бўлган-ларида ачам, опа-сингиллар ва мен у кишининг ёиларида бўлар эдик. Энг баландликдаги бир ерда Маъсума бе-гимнинг чодирини бўлиб, ундан кейин Гулранг бегим чо-дирин билан ачамнинг чодирлари бир ерда эди. Улардан сўнг онам чодирлари, Гулбарг бегим ва бошқа бегим-ларнинг чодирлари жойлашган эди.

Боғда энг олдин боргоҳ, ҳиргоҳ, ҳар хил очиқ ай-вонлар солинмоқда эди. Буларнинг олдин битганларига бегимлар ва ҳамширалар кириб жойлашдилар. Маъсума Султон бегимининг қароргоҳи энг яқин бўлгани сабабли, подшоҳ (олдин) у кишининг уйларига келардилар. Ҳам-ма бегимлар ва ҳамширалар подшоҳ ҳузурида бўлар-дик, (Подшоҳни) бегим ва ҳамшираларнинг қайси бир-лари тақлиф қилсалар, подшоҳ билан бирга ҳамма бегим ва ҳамширалар ҳам борар эдилар. Эртаси кунин подшоҳ бу ҳақирнинг уйига келдилар. Утириш ярим кечадан ўтгунча давом этди. Утиришда кўпчилик бегим-лар, ҳамширалар, бекалар, оғалар ва оғачалар, созан-далар, ашулачилар ҳам бўлишди. Кечанинг уч ҳиссаси-дан кейин Ҳазрат дам олишни буюрдилар. Бегимлар билан ҳамширалар подшоҳ ҳазратлари ҳузурида қо-

¹ 941 йил ҳижрий 15 ражаб ойи, яъни 1535 йил 21 январ

лишди. Бека бегим намоз вақти деб уйғотдилар. Ҳазрат таҳорат сувини шу уйга келтиришни буюрдилар. Бундан бегим подшоҳнинг бедор эканлигини сездилар ва неча кундирки шу боғда бўлдингиз ва бирор куйи ҳам бизнинг уйимизга келмадингиз, уйимизнинг йўлига чақир тикан экилгани йўқ эди-ку, дедилар. Бизнинг уйда ҳам бўласиз, мажлис ва маърака қиламиз, деб умид қиламиз. Токайгача шунчалик илтифотсизликни мен бечорага раво кўрасиз. Бизнинг ҳам юрагимиз бор. Бошқа жойларда уч марта бўлдингиз ва у жойларда кечакундуз айш-ишрат ўтказдингиз, дедилар. (Лекин) подшоҳ ҳеч жавоб бермай, намозга туриб кетдилар. Подшоҳ бир кун ўтгандан кейин, ҳамширалар, бегимлар, Дилдор бегим, Гулнор оғача, Афғоний оғача, Меважон, Оғожон ва энагаларини чақирдилар. Ҳаммамиз дарров бордик. Подшоҳ ҳеч индамадилар, лекин ҳамма фаҳмладикки, подшоҳнинг аччиғлари чиққан. Шундан кейин бир оз вақт ўтгач, нима бало бўлдики, Биби, саҳарда мендан гина қилдингиз, дедилар. У гина қилишнинг жойи эмас, сиз яхши биласизки, мен сизларнинг валинеъматларингизнинг уйида бўлдим. Уларни хотирлаб туриш мендан зарурдир. Шунга қарамай, мен улар олдида доим хижолатдаманки, улар билан тез-тез кўришиб туролмайман. Доим сизлардан тилхат олишни ўйлаб юрар эдим. Жуда яхши бўлдики, бу ҳақда ўзингиз сўз очдингиз. Мен афъюнийман. Агар менинг келиб-кетишим кечикса, мендан хафа бўлмангиз. Бўлмаса, менга сиз келсангиз ҳам, келмасангиз ҳам ихтиёрингиз, биз розимиз ва шукур қиламиз деб бир хат ёзиб беришлар, дедилар. Гулбарг бегим шу ондаёқ юқоридаги мазмунда хат ёзиб бердилар. Гулбарг бегим тушундилар. Бека бегим: гуноҳ учун узр сўраш гуноҳдан ҳам ёмон, қаранг-а. Гина қилишдан мақсад, бизни ҳам илтифот қилиб, хурсанд қилсалар демоқчи эдим. У кишининг ўзлари ишни шу даражага стказдилар. Бизнинг қўлимиздан нима келди?! У киши подшоҳдирлар! — дедилар. Хатни ёзиб бердилар. Подшоҳ бу кинояни ҳам тушундилар. Подшоҳ ҳазратлари шаъбон ойининг ўн тўртида Боғи Зарафшондан Гужаротга Султон Баҳодирга қарши отландилар. Манҳасурда у билан учрашиб, жанг қилдилар. Султон Баҳодирхон енгилди ва Чинпомир томонга кетди. Ҳазрат ўзлари уни қувдилар. Султон (Баҳодир) Чинпомирдан ўтиб, Аҳмадобод томонга келди. Ҳазрат Аҳмадобод вилоятини ҳам қўлга киритдилар ва бутун Гужаротни ўз одамларига бўлиб бердилар. Аҳмадобод-

ни Мирзо Аскарійга тақдим қилдилар. Баҳружни Қосим Хусайн Султонга бердилар. Патнани Ёдгор Носир Мирзога бердилар.

Ҳазрат ўзлари озгина киши билан Чинпонирдан сайр қилиб, Кунимбойга кетдилар. Бир неча кундан кейин, бир хотин киши келиб, нима қилиб ўтирибсиз, Кунимбой халқи йиғилиб сизга қарши отланди. Ҳазрат, отга миниб, деб хабар келтирди. Ҳазратнинг амирлари у томонга югурдилар. Уларни қўлга туширдилар ва бир қисмини ўлдирдилар. Шундан кейин Рудга келишди. У ердан Чинпонир томонга жўнадилар.

(Биз) ўлтирган эдик, (бирдан) тўполон бўлиб қолди. Мирзо Аскарійнинг одамлари Аҳмадободни ташлаб, подшоҳ олдига келдилар. Улар Мирзо Аскарій билан Ёдгор Носир Мирзо бирлашиб, Аграга бормоқчи, деган хабар келтирдилар. Бу хабарни эшитгач, ҳазратнинг Аграга боришлари зарур бўлиб қолди. Гужаротнинг инни, муаммоларини тугатмай, Гужаротни ташлаб, Агра томонга отландилар. Бир йилгача Аграда қолдилар. Шундан кейин Чанодага бориб, Чанодани ва Банорасни қўлга киритдилар. Шерхон Парканда эдилар. Ҳазратга, мен сизнинг кекса ғуломингиз, бир жойни ажратиб, тайин қилиб берсалар, мен ўша ерда ўтирсам деб арз қилди. (Ҳазрат) ҳам шундай фикрда эдиларки, шу вақтда Гурибангола подшоҳи ярадор бўлиб, қочиб Ҳазратнинг олдиларига келди. (Шунинг учун) Ҳазрат юқоридаги фикрга киришмай, аскар йиғиб, Гурибанголага қараб отландилар. Шерхон подшоҳнинг Гурибанголага кетганларини билиб, отлиқ аскардан илгор юбориб, ўзи ҳам Гурига кетди ва ўз ўғли билан бирлашди.

Шерхоннинг ўғли ва Хосхон отли Шерхоннинг ғуломи Гурида эдилар. Хосхон билан ўз ўғлини бирга Гарҳни қўлга киритинглар деб юборди. Улар келиб Гарҳни олдилар. Ҳазрат олдин Жаҳонгирбекка бир манзил олдинга кетишни ёзган эдилар. У Гарҳ устига етиб келди. Жанг бўлди. Жаҳонгирбек ярадор бўлди ва кўп киши ўлдирилди. Кейин Ҳазрат Қоҳалгануда уч-тўрт кун бўлдилар. Лашкар тортиб, илгари юришга ва Гарҳ яқинида тушиб жойлашишга маслаҳат қилинди. Шунга кўра отланиб, илгари юриб, Гарҳ яқинига тушдилар. (Лекин) Шерхон билан Хосхон эса кечаси қочиб кетдилар. Эртаси куни ҳазрат Гарҳга келди, (сўнгра) Гарҳдан Гурибанголага кетдилар ва Гурини қўлга киритдилар. Тўққиз ойгача Гури вилоятида бўлдилар. Гурига «Жан-

натобод» деб ном қўйдилар. Яна Гурида давлат устида эканликларида амирлари қочиб, Ҳиндол Мирзога қўшилишди, деган хабар келди. Хусравбек, Зоҳидбек ва Саид Амир Мирзолар келиб, мулозимат қилиб, подшоҳ давлатида узоқ туриб қолдилар. (Улар) Дур вилоятига кетган Мирзолардан Муҳаммад Султон Мирзо, ўғиллари Улуғ Мирзо ва Шоҳ Мирзолар билан бирга яна бош кўтардилар. Ҳар замон бирор жойда кўриниб турибдилар, дейишди. Банддаги Шайх Баҳлул шу вақтда қалқон, совут ва бошқа ҳарбий асбобларни тахта тагига яшириб, араваларга ортиб, Шерхон ва Мирзоларга юбориб турар эди. Мирзо Ҳиндол бунга ишонмас эдилар ва бу ишни аниқлаш мақсадида Мирзо Нуриддин Муҳаммаднинг юбордилар. У яшириб қўйилган қалқон ва совутларни топди. Банддаги Шайх Баҳлулни қатл этдилар. Подшоҳ бу хабарни эшитиб, Аграга йўл олдилар ва Гаиғ дарёсининг нариги соҳилини қўлга киритдилар. Мангирга баробар келганларида амирлар сиз улуғ подшоҳсиз, қайси йўл билан кетган бўлсангиз, ўша йўлдан юринг, токи Шерхон келган йўлни қолдириб, бошқа йўлдан кетдилар, деб ўйламасин, дейишди. Сўнг подшоҳ Мангирга томон йўл олдилар. Ўз одамларидан кўпчиликни ва хотинларни кемага солиб, дарё билан Ҳожин пур Путнага етдилар. Қосим Султон келгунча у ерда қолдилар, шу вақтда Шерхон келди, деган хабар келди. Ҳар бир жанг қилганларида ҳазратнинг одамлари ғалаба билан келар эдилар. Шу вақтда Бобобек Жунпурдан, Миракбек Чанодадан, Мўғулбек Авдадан келишди. Бу уч амирнинг қўшилиши билан ғалланинг нархи ошиб кетди.

Охир тангрининг хоҳиши шундай бўлдики, бепарво ўтирган эдилар, Шерхон келиб босди. Лашкар енгилиб, кўпчилик одамлар асирликда қолдилар. (Бу жангда) Ҳазратнинг муборак қўллари яраланди. Ҳазрат уч кун Чанодада бўлдилар, ундан Орилга келдилар. Сўнг дарёнинг лабига келиб, дарёдан кемасиз қандай ўтамиз деб ҳайрон бўлиб қолдилар. Шу пайтда беш-олти киши билан Рожа келиб қолди ва уларни дарёдан ўтказиб қўйди. Одамлар тўрт-беш кун давомида понсиз, сувсиз қолган эдилар. Ишнинг охири шундай бўлдики, Рожа, лашкар бир неча кунни айш-ишратда ўтказсин, деб бозор барпо қилиб берди: отлар ҳам дам олди, пёдалар янги от сотиб олдилар. Хуллас, Рожа хизматни хўп ўрнига қўйди. Унга эртаси кун (кетишга) рухсат бериб, пешин вақтида соғ ва саломат Жамна дарёсининг қир-

гогига етиб келдилар. Утишга бир ердан қулай жой то-
пиб, бутун аскарлар билан сувдан ўтдилар ва бир неча
кундан кейин Қурага етиб келдилар. Ўз вилоятлари
бўлган сабабли, бу ерда озиқ-овқат ва жой мўл бўлди.
Аскарлар хотиржамлик билан Қалпига етиб келишди ва
у ердан чиқиб Аграга йўл олишди. Аграга етмасданок
Шерхон Жуса томондан келаётир, деган хабар келди.
Одамларга бирмунча ваҳима тушди. Бу тўполоннинг
бошидаёқ баъзилар бутунлай ном-нишонсиз йўқолиб
кетдилар. Султон Ҳусайннинг қизи Ойша Султон бегим,
подшоҳ Бобомнинг халифаси — Бачка, Бекажон кўка,
Ақиқа бегим, Чонд биби (у кишининг етти ойлик ҳомп-
ласи бор эди) ва Шод биби шулар жумласидан эди.
Уларнинг учалалари ҳам подшоҳнинг ҳарамидан эди-
лар. Бир неча киши сувга чўкдим, нима бўлди, ҳар қан-
ча текшириб, ахтариб кўрилса-да, ҳеч қандай хабар
топилмади. Нима бўлганлигини ҳеч билиб бўлмади.

Уларнинг бу ташвиши қирқ кунча чўзилди. Шундан
сўнг улар соғ ва саломат топилдилар. Шу орада Хуш-
рўбек, Девонабек, Зоҳидбек, Саид амирлар подшоҳ
ҳазратлари, олдидан келишди. Мирзолар томондан
Муҳаммад Султон Мирзо ва унинг ўғиллари Канаужга
келибдилар, деган хабар келди.

Мирзо Ҳиндол Шайх Баҳлул ўлдирилгандан кейин
Деҳлига жўнаб кетди. Мир Фақир Али ва бошқалар
тарафдорларини ёнига олиб, Муҳаммад Султон Мирзо
ва унинг ўғилларини даъф эттиш ҳамда йўқ қилиш учун
кетди. Мирзолар у ердан қочиб Канаужга келдилар.
Мир Фақир Али, Мирзо Ёдгор Носирни Деҳлига олиб
келтиришди. Мирзо Ҳиндол билан Мирзо Ёдгор Носир
ўртасида ихлос ва ҳамжиҳатлик йўқ эди. Мир Фақир
Алининг бу қилган ҳаракатидан Мирзо Ҳиндол қаҳр-
ғазабга келиб, Деҳлини ўраб олди. Бу хабар Мирзо
Комронга етгач, у кишида ҳам подшоҳлик даъвоси
пайдо бўлди ва ўн икки минг қуроли отлиқ аскар би-
лан Деҳлига қараб отландилар. Деҳлига етган ҳам эди-
ларки, Мир Фақир Али билан Мирзо Ёдгор Носир Деҳ-
ли дарвозаларини беркитишди. Икки-уч кун ўтказиб,
Мир Фақир Али маълум қарорга келди ва Мирзо Комрон
билан кўришди ва шундай деди: подшоҳ Ҳазратлари ва
Шерхондан шундай хабар бўлди: Мирзо Ёдгор Носир-
дан қўрқиб сизга учрашмайди. Вақт шундай эканида
давлат учун муносиб иш шуки, сиз Мирзо Ҳиндолни
олиб Аграга қайтинг, Деҳлида ўлтириш хаёлини қил-
манг. Мирзо Комрон, Мир Фақир Алининг сўзларини

маъқул кўрдилар, унга сарполар тақдим қилиб, Деҳлига қайтишга рухсат бердилар, ўзлари эса Мирзо Ҳиндолни олиб, Аграга келдилар. Фирдавс маконни зиёрат қилиб, оналари, опа-сингиллари билан кўришдилар ва Гулафшон боғида тўхтадилар. Шу вақтда Нурбек келиб, подшоҳ ҳазратлари келаётганларини хабар қилди. Мирзо Ҳиндол Шайх Баҳлулни ўлдирганлиги туфайли қочиб юрар эди. Бу хабарни эшитиб ўзларини Алвар томонга олди. Мирзо Комрон подшоҳ Ҳазратлари билан кўришдилар, бир неча кун Гулафшон боғидан келиб, Ҳазрат билан кўришиб турдилар. Ҳазрат кечаси келган эдилар. Шунга қарамай бориб кўришдик. Бу ҳақирни кўриб, олдин сени танимадим, чунки Гурибаголага голиб лашкарни тортган вақтимда сен тоқ¹ кияр эдинг, ҳозир лачак², қасабада кўрганим учун танимай қолдим, дедилар. Гулбадан, мен сени кун эсга олар эдим ва ҳар замон кошки ўзимга ҳамроҳ қилиб олиб келган бўлсам, деб фикр қилардим. Лекин тўполон бошланиб кетгач, таңрига шукур қилиб яхши ҳам Гулбаданни бирга олиб келмаган эканман, дер эдим. Гарчи Ақиқа ёш бўлса ҳам, нега уни лашкар билан олиб келдим, деб юз минг афсус қилдим.

Бир неча кундан кейин Подшоҳ Ҳазратлари оналарини кўргани бордилар ва қўлларида Қуръон олиб келдилар. Ҳазрат одамлар бир соатга чиқиб турсинлар, деб буюрдилар. Одамлар чиқиб кетишди ва ҳеч ким қолмади. Охир Ҳазрат ачам, бу ҳақир, Афғоний Оғача, Гулнор оғача, Нургул оғача билан янгамга мурожаат қилиб, Ҳиндол менинг қўл ва қанотимдир, бизга кўз нури ва куч-қувват қанчалик керак бўлса, Ҳиндол ҳам шунчалик керак, дедилар. Шайх Баҳлулнинг қазоси туфайли Мирзо Муҳаммад Ҳиндолга нима дер эдим. Тақдир илоҳий қандай бўлган бўлса, шундай бўлди! Ҳозир менинг кўнглимда Ҳиндолга нисбатан ҳеч губор йўқдир. Агар ишонмасангиз, — деб Қуръонни қўлга кўтарган эдилар, онам, Дилбар бегим ва мен Қуръонни у кишининг қўлларидан олдик ва ҳамма: «Нимага шундай дейсиз, сизнинг шундай дейишингиз тўғрими, — дедилар. Яна, Гулбадан, агар ўз аканг Муҳаммад Ҳиндолни сен бориб олиб келсанг нима бўлар экан, дедилар. Онам Ҳазратлари: ҳали бу ёш қизчадир, ҳеч қачон сафар қилган эмас, агар қарор бўлса мен борсам, деди-

¹ Тоқ — баланд, чўғиқ бош кийим.

² Лачак, қасаба — рўмол.

лар. (Шунда) Ҳазрат, мен сизга бу машаққатни қандай раво кўраман, лекин ота-оналар фарзанд учун ғамхўрлик қилишлари лозим. Агар борсангиз бизга ғамхўрлик қилганингиз бўлади, дедилар. Охир Амир Абул Бақони онам билан бирга ҳамроҳ қилиб, Ҳиндол Мирзони чақириб келиш учун юбордилар. Муҳаммад Ҳиндол Мирзо бу хабарни эшитиши биланоқ етиб келди. Бундан онам ҳазратлари кўп хурсанд бўлдилар ва пешвоз чиқдилар. Онам ҳазратлари билан бирга Мирзо Ҳиндол Алвардан келдилар. Подшоҳ ҳазратлари билан учрашиб, Шайх Баҳлул воқеасини гапириб бердилар. У Шерхонга яроқ-аслаҳа ва бошқа ҳарбий асбоблар юбориб турар экан, текшириб аниқлангач, уни ўлдирдим, дедилар. Бир неча кун ўтгач Шерхон Лакҳнау яқинига етди, деган хабар келди. Шу вақтда подшоҳ ҳазратларининг бир саққо¹ фуломлари бор эди. Подшоҳ ҳазратлари Чуса суввида отдан йиқилганларида шу саққо фуломлари ўзини сувга отди ва унинг ёрдами билан (подшоҳ) сув гирдобидан соғ-саломат чиқдилар. Охир бир кун подшоҳ саққони тахтга ўтқаздилар. У фуломнинг ҳақиқий отини эшитмаган эдим: баъзилар Низом ва баъзилар Сунбул дейишар эди. Бу воқеадан сўнг ўша саққо фуломни (подшоҳ) тахтга ўтқазиб, ҳамма амирлар унга кўриниш берсинлар, фулом эса, кимга нимани хоҳласа ҳадя қилсин ва мансаб берсин, деб буюрдилар. Икки кунгача бу фуломга подшоҳликни бериб қўйдилар. Ҳиндол Мирзо бу мажлисда йўқ эди. У рухсат олиб яна Алварга яроқ тайёрлаш учун кетган эди. Комрон Мирзо ҳам бу мажлисга касаллиги туфайли келмаган эдилар. У киши фуломга совғалар, ҳадялар бериш ва (шунга ўхшаш) бошқача меҳрибонликлар қилиши керак эди, тахтга ўтқазилишининг нима ҳожати бор эди. Шерхон яқинлашиб келаётган бир вақтда Ҳазратнинг бу нима қилганлари, деб айтиб юборди. У кунларда Мирзо Комроннинг касаллари жуда оғирлашган эди. У киши шундай заифлашиб ва озиб кетган эдиларки, чеҳралари жойида эмас, ҳаёт қолиш умиди йўқ эди. (Лекин) Худонинг инояти билан тузук бўлдилар. Мирзо Комрон оналари, подшоҳнинг маслаҳати билан (менга) заҳар берганлар деб гумон қилар эдилар. Подшоҳ бу гапни эшитиб Мирзо Комронни кўргани келдилар ва ҳеч вақт бу ҳаёлимиздан ҳам ўтган эмас ва ҳеч кимга бу ишни буюрган эмасмиз деб қасам ичдилар. Қасамга ҳам қарамай Мир-

¹ Саққо — сувчи.

зо Комроннинг кўнгли хира эди. Мирзонинг касали кундан-кунга оғирлашиб, гапиришга ҳам ҳоли келмай қолди. Шерхон Лакҳнаудан ўтибди, деган хабар келди. Ҳазрат отланиб, Канаужга равона бўлдилар. Мирзо Комронни Аграда ўз ўринларига қолдирдилар. Бир неча кундан сўнг Мирзо Комрон подшоҳ кўприк солиб Ганг дарёсидан ўтдилар, деган хабарни эшитиб, Аградан жўнади. Биз Лоҳур томонга тушган эдик. Мирзо Комронга ёрдам юбориб, сиз мен билан бирга Лоҳурга боришингиз керак деб подшоҳона фармон юбордилар. Мирзо Комрон менинг ҳақимда подшоҳга: «Менинг касалим ниҳоят зўрайиб кетди, менга ғамхўрлик қилувчи ҳеч ким йўқ, кимсасиз гарибман, Гулбаданбегимнинг мен билан бирга Лоҳурга боришига ҳукм бўлса, айни иноят ва қарам бўлар эди», — дедилар. Ҳазрат унга, боради, деб жавоб берган эканлар. Сўнг подшоҳ соғ ва саломат Лакҳнау томонга икки-уч манзил юрганларидан кейин эса, подшоҳ фармонини кўрсатиб, сиз менга ҳамроҳ бўласиз, дедилар.

Шу онда онам, (Гулбадан) ҳозиргача ёлғиз, биздан ажралиб, сафар қилган эмас, дедилар. Мирзо, агар ҳеч яқка сафар қилмаган бўлсалар, сиз ҳам бирга боринг, дедилар.

(Мирзо) беш юзга яқин сипоҳ, ҳарам меҳтарлари билан ҳар иккала янга ва кўкаларни юбориб, агар бирга кетмаса, бир манзилгача ўзингиз олиб келинг, дедилар. Мен келинган манзилда сени ёлғиз қолдирмайман, деб қасам ичдилар. Охир юз йиғи-сиғи, фиғон билан оналардан, ўз онадан, ёшлиқдан бирга ўсган опа-сингиллар, отамнинг одамлари, ака-укаларнинг ҳаммасидан айириб, зўрлик билан мени олиб кетдилар. Бу ҳақда подшоҳнинг фармонлари бор эканини кўриб, ноилож қолдим ва подшоҳ ҳазратларига, мени ўз ҳузурингизда жудо қилиб, Мирзо Комронга тақдим қилишингизни кутмаган эдим, деб хат ёздим. Охир бу ҳақирнинг аризасига жавобан ҳазрат саломнома ёзиб юбордилар. Унинг мазмуни шундай эди: «Сени ўзимдан жудо қилиш кўнглимда йўқ эди, лекин Мирзо кўп муболаға қилиб, ожизлик билан илтимос қилди. Шунинг учун сени Мирзога топшириш зарур бўлиб қолди, чунки ҳозир биз ҳам муҳим бир иш бошидамиз. Худонинг хоҳиши билан бу иш юряниб кетса, энг олдин сени талаб қилиб оламан». Мирзо Лоҳурга отланганда, кўпчилик амрлар, савдогарлар ва бошқалар — кимки куч етса, қира қилиб хотин, бола-чақаларини кўчириб, Мирзо Комрон билан

Лоҳурга жўнадилар. Лоҳурга келгандан кейин Ганг дарёсининг қирғоғида жанг бўлиб, Ҳазрат лашкарлари шикаст еди, деган хабар келди. Бир неча марта шундай бўлиб, Ҳазрат ўз биродарлари ва қариндошлари билан бу даҳшатли жангдан омон чиқиб келдилар. Аградаги бошқа қариндошлари Алварга бориш учун Лоҳурга отландилар. Шу вақтда Ҳазрат Мирзо Ҳиндолга, Ақиқа бегим тўполоннинг бошидаёқ йўқолдилар, энди ўз ҳузуримда қолдирмаганимга кўп пушаймонман, дедилар. Хотинларни бундай вақтда бирга олиб юриб, бир жойга етказиш жуда қийин. Охир Мирзо Ҳиндол айтдиларки, онам ва опамни(нг) ўлдиришнинг ёмонлиги Ҳазратга равшандир. То жоним бор экан, уларнинг хизматида бўлишга ҳаракат қиламан. Худонинг даргоҳидан умидворманки, онам ҳазратлари ва опаларимнинг оёқлари остида жонимни бераман.

Охир подшоҳ ҳазратлари Мирзо Аскарӣ, Ёдгор Носир Мирзо ва жангдан саломат чиққан амирлар билан Фатҳпурга отландилар.

Мирзо Ҳиндол ўз оналари — Дилдор бегим, ҳамширалари Гулчеҳра бегим, Афғоний оғача, Гулнор оғача, Норгул оғача ва амирларнинг оилалари ҳамда бошқаларни олдиларига солиб кетаётган эдиларки, уларга кўп гуворлар ҳужум қилиб қолди. Уларнинг аскарларидан бир неча киши от чоптириб, босиб гуворларга шикаст етказдилар. Бир ўқ келиб подшоҳнинг муборак отларига тегди. Кўп даҳшатли жанг бўлди. Хотинларни гуворларнинг аспригидан қутқазиб, Ҳазрат оналари ўз ҳамширалари, ҳамма амирлар ва бошқа одамларни олдиларига солиб, Алварга етиб келдилар. Чодир ва бошқа керакли асбобларни олиб, Лоҳурга жўнадилар. Мирзо ва амирларни бирга олиб оз кун ичида Лоҳурга етиб келдилар.

Ҳазрат Биби Ҳожи тож яқинидаги Хўжа Ғозӣ боғида тўхтадилар. Ҳар куни Шерхондан хабар келиб турар эди. Уч ойгача Лоҳурда бўлдилар. Кундан-кунга Шерхон икки курва, уч курва йўл юриб келяпти, деган хабар келар эди. Охир Сарҳинд яқинига келди, деган хабар бўлди.

Ҳазратнинг Музаффарбек номли амирлари бор эди, у туркман эди. Уни қози Абдулло билан қўшиб, Шерхоннинг олдига юбордилар. Ва Шерхонга шу иш инсофданми, бутун Ҳиндистонни сенга қолдирдим; менда фақат Лоҳур қолди. Бизнинг ўртамиздаги чегарамиз худди шу Сарҳинд бўлсин деб билдирдилар. Худодан қўрқ-

маган у инсофсиз бу шартни қабул қилмади. Сизга Кобулни қолдирдим, ўша томонга кетинглар, деб жавоб берди. Музаффарбек ўша соат ўзи отланди ва отланиш керак деб олдинга одам юборди. Шу хабар келиши биланоқ Ҳазрат отландилар. Худди қиёмат-қойим бўлгандай бўлди, жойлар ясатилганича, асбоб ва ускуналар қандай турган бўлса, ўша ҳолича қолиб кетди. Фақат қанча нақд пул бўлса, ўшани олишга улгурдилар. Худога шукурки, Лоҳур сувидан ўтар жой топилди. Ҳамма одамлар сувдан ўтишди. Бир неча кун дарё соҳилида манзил қилиб турган эдиларки, Шерхондан элчи келди. Саҳарда кўришишга қарор бўлди. Лекин Мирзо Комрон илтимос қилиб, агар эртага Шерхоннинг элчиси билан мажлис бўладиган бўлса, мен Ҳазратнинг палосининг бир чеккасида ўтирсам ва шу билан, мен билан биродарларим орасидаги фарқ езилиб турса, меннинг бошим осмонга етган бўлар эди деди. Ҳамидабону бегим мана шу рубойни ёзиб, Мирзога юбориштилар, деди. Лекин буни Шерхон элчисининг қулига жавоб ўрнида берганлар, деб эшитган эдим. У рубойи бундайдир:

Ойнада ўзингни кўрганнинг билан
Бу барибир ўзингдан бошқадир.
Ўзингни бошқача кўришинг, бу ажабдир,
Лекин бу ажаблик (худонинг) қилган ишидир.

Шерхондан келган элчи мулозимат қилди.

Шундан сўнг у киши (родшоҳ)нинг муборак хотирларига малол етди, кўнгиллари олиниб уйқуга кетган эдилар, тушларида бошдан-оёқ сабзаранг кийим кийган ва қўлида асо ушлаган бир азиз киши келиб: мардона бўл, ғам чекма, деб ўз ҳассасини подшоҳнинг қўлларига тутқазиб, худо таоло сенга бир фарзанд беради, помини Жалолиддин Муҳаммад Акбар қўйгин, дебди. Ҳазрат исми шарифингиз нима деб сўраган эканлар, Жанда Фил¹ Аҳмаджон деб жавоб берибди ва у фарзанд менинг наслимдан бўлади, дебди. Шу кунларда Биби Гунур ҳомиладор эди. Ҳамма уни ўғил туғади, дер эди. У жумодил аввал ойида, ўша Дўст мунши боғида қиз туғди. Отини Бахши бону бегим қўйдилар.

Шу кунларда Мирзо Ҳайдарни Кашмирни қўлга қиритиш учун тайин қилдилар. Шу вақтда, Шерхон етиб

¹ Зияда фил бўлса керак.

келди, деган хабар бўлди. Қаттиқ ҳаяжон бошланди. Эрта саҳарда отланишга қарор бўлди.

Шу орада Лоҳурдаги биродарлар ҳар кун кенгаш ва маслаҳат қилишарди. Аммо бир қарорга келолмас эдилар. Охири Шерхон келди, деган хабар бўлди. Куннинг қоқ ўртасида, ноилож отландилар. Ҳазрат Кашмирга бормоқчи эдилар. Мирзо Ҳайдар Қашғарийни Кашмирга юборган эди, лекин ҳалигача Кашмирнинг қўлга киритилгани тўғрисида хабар келмаган эди.

Агар Ҳазрат Кашмирга борсалар ҳам, Кашмир дарров қўлга кирмаса, Шерхон Лоҳурда бўлса, у вақтда иш мушкул бўлади, деб маслаҳатлашишди. Хўжа Калонбек Сналкутда эди, Ҳазрат билан келиб учрашгани йўлга чиқди. Муайянбек ҳам Хўжа билан ҳамроҳ эди. У Ҳазратга, Хўжа олдингизга келмоқчи ва келади, лекин Мирзо Комрондан мулоҳаза қилиб турибди, агар Ҳазрат тезроқ етиб келсалар, Хўжанинг Ҳазрат билан учрашиши яхшилик билан муяссар бўлади, (деб хабар қилди). Ҳазрат бу хабарни эшитгани биланоқ тезда со-вут кийдилар ва мукаммал қуролланган ҳолда Хўжанинг олдига жўнадилар ва уни ўзлари билан бирга олиб келдилар. Ҳазрат, биродарлари билан иттифоқ бўлиб, Бадахшонга борамиз, агар Кобул Комрон Мирзога берилган бўлса, дедилар. Лекин Мирзо Комрон Кобулга боришга рози бўлмадилар. У киши Ҳазрат фирдавс макон ҳаётлик вақтларида Кобулни менинг онамга берган эдилар. Подшоҳнинг Кобулга бориши лойиқ эмас, дедилар. Ҳазрат унга жавобан Кобул масаласида Ҳазрат фирдавс макон кўпинча, Кобулни ҳеч кимга бермайман ва фарзандларим Кобулни тамаъ ҳам қилмасинлар, чунки худо таоло ҳамма фарзандларимни менга Кобулда берган, ҳамма фатҳлар Кобулда туриб қилинган, дер эдилар. Фирдавс маконнинг «Воқеанома»сида бунга далил бўлувчи фикрлар кўп айтилган, нима бўлдики, мен Мирзога укалик ҳурмати ва меҳрибонлик юзасидан одамгарчилик қилсам, Мирзо шундай дейдилар, дедилар.

Ҳазрат ҳар қанча бирлик билан кўнгил овлашни истасалар ҳам, Мирзо борган сари ҳаддан ошар эди. Сўнг Ҳазрат Мирзонинг ҳамроҳлари кўпчилик экаплигини ва Мирзонинг Кобулга боришга ҳеч рози эмаслигини кўргач, ноилож Бакҳар ва Мўлтон томонга йўл олдилар. Мўлтонга етгач, у ерда бир кун тўхтадилар. Бир оз галла топилди. Қалъадан топилган оз миқдордаги ғаллани одамларга бўлиб, бериб, кўчдилар ва етти

дарёнинг қўшилган ери — дарё бошига етиб келдилар. Бу ерда ҳайрон қолишди. Лашкар кўп, кема етишмас эди. Шу вақтда Хосрон бир қанча амирлари билан орқадан келяпти, деган хабар бўлди. (У ерда) Бахжу номли белуж бўлиб, унинг ишончли жойлари ва кўп кемалари бор эди. Байроқ, ноғора билан от, ҳар хил сарполар бериб юбордилар ва ундан кема талаб қилдилар ҳамда ғалла сўрадилар. Бахжу юзга яқин кема ва жуда кўп ғаллани Ҳазратнинг хизматларига бериб юборди. Ҳазрат унинг бу муносиб хизматидан кўп хушҳол бўлдилар, кемаларни ва ғаллани аскарларга бўлиб бердилар ва дарёдан ўтдилар. Муносиб хизматни жойига қўйган ўша Бахжу белужга раҳматлар бўлсин! Оқибатда бир қанча масофани босгач, Бакҳарга етдилар, Бакҳар қалъаси, дарёнинг ўртасига қурилган бўлиб, ниҳоят мустаҳкам қалъалардан ҳисобланар эди. Бу қалъанинг подшоҳи Султон Маҳмуд бўлиб, у қалъани маҳкамлаб олган эди. Ҳазрат соғ ва саломат шу қалъанинг ёнига келиб, бу ерда Мирзо Шоҳ Ҳусайн Самандар бино қилган боғга тушдилар. Сўнг Мирзо Самандарни Шоҳ Ҳусайн Мирзонинг олдига юбориб, сенинг вилоятингга зарурият бўлиб келиб қолдик, вилоятинг ўзингга муборак бўлсин, биз кирмаймиз, ўзинг бир келиб, биз билан кўришгини ва лозим хизматни ўрнига қўйгин. Биз Гужарот хаёлидамиз. Сенинг вилоятингги ўзингга қолдирамиз, дедилар. Лекин Шоҳ Ҳусайн ҳар хил ҳийла ва найранглар билан беш ойгача Ҳазратни Самандар боғида тутиб турди. Сўнг Ҳазратнинг хизматига одам юбориб, қизимнинг тўй тайёргарлигини битказиб, ҳузурингизга юбораман ва сўнг ўзим ҳам зиёратингизга келаман, деб хабар қилди. Ҳазрат унинг гапига ишониб, яна уч ой интизор бўлдилар. Баъзан ғалла топилар, баъзан эса топилмас эди. Аскарлар туя ва отларни сўйиб ейишар эди. Шундан сўнг Ҳазрат, Шайх Абдул Ғофурни юбориб, қачонгача кутдирасан, келишингга ким монелик қилмоқда, тўхтаб туришининг сабаби нима, деб (сўратдилар). Аҳвол шу даражага етдики, одамларнинг кўпчилиги қочиб кетди... У қизимнинг номзоди Комрон Мирзодир, шу сабабли сиз билан кўришишимиз мушкул иш, мен сизнинг олдингизга кўришишга бора олмайман, деб жавоб қилди. Шу вақтда Муҳаммад Ҳиндол Мирзо дарёдан ўтдилар. Баъзи кишилар у киши Қандаҳорга борадилар, дейишар эди. Буни эшитиб Ҳазрат Мирзонинг изидан бир неча кишини юбориб, улардан эшитишимизча, Қандаҳорга борар эмишсиз (деб) сўранглар,

деди. Улар (бориб) Мирзодан сўрашган эди, Мирзо нотўғри етказишти, деб жавоб қилди. Бу хабарни эшитиб подшоҳ ҳазратлари волида ҳазратларини кўргани келдилар.

Шу мажлисда Мирзонинг ҳарам аҳллари ҳамда кишилари Ҳазрат подшоҳнинг мулозиматларида бўлишди. Ҳамдабону бегимни, бу ким деб сўрадилар. Мирбобо дўстнинг қизлари, деб (жавоб бердилар), Хўжа Муаззам Ҳазратнинг рўпараларида турган эди, бу йигит бизга қариндош бўлади, дедилар. Ҳамидабону бегимни кўрсатиб, бу ҳам бизнинг қариндошимиз дедилар. Шу кунларда Ҳамидабону бегим кўпича Мирзонинг уйларида бўлар эдилар. Иккинчи кун ҳазрат оналари — Дилдор бегимни кўргани унинг олдига келиб, Мирбобо Дўст бизнинг яқин кишимиз, қизини бизга никоҳлаб берса муносиб бўлар эди, дедилар. Мирзо Ҳиндол узр сўраб дедиларки, бу қизни мен худди ўз синглим ва фарзандим деб биламан. Ҳазрат подшоҳ, мабодо яхши турмуш бўлмаса, кулфатга сабаб бўлади, дедилар. Подшоҳ ҳазратлари аччиғланиб, ўринларидан туриб кетдилар. Шундан кейин волида ҳазратлари подшоҳга қизининг онаси бундан ҳам кўпроқ ноз қилади, озгина гапга хафа бўлиб кетишингиз қизиқ бўлди, деб хат ёзиб юбордилар. Подшоҳ ҳам жавоб хати ёзиб, сизнинг бу ҳикоянгиз менга жуда ёқди, ҳар қанча ноз қилсалар ҳам бошимиз ва кўзимиз устига, энди турмуш масалаларида ёзганингизга келсак, худо хоҳласа кўнглингиздагидек бўлажак, кўзим йўлингизга интизор, деб жавоб қилдилар. Волида ҳазратлари бориб подшоҳни олиб келдилар. Шу кундаёқ (маслаҳат) мажлиси қилдилар. Бу йиғилишдан сўнг яна ўз жойларига кетдилар. Эртаси кун Ҳазрат онамининг ҳузурларига келиб, одам юбориб, Ҳамидабону бегимни чақиртириб келсангиз, дедилар. Ҳазрат волидам одам юборган эдилар, Ҳамидабону бегим келмадилар. Агар гап кўришишгина бўлса, ўша кун ишратларига мушарраф бўлган эдим. Яна бошқа нима учун борар эканман (дебдилар). Иккинчи марта Ҳазрат Субҳонқулни юбориб, Мирзога айтгин, бегимни юборсинлар, деб Мирзо Ҳиндолнинг олдига юбордилар.

Мирзо, мен бир неча марта айтдим, лекин бормайман, деяпти, ўзинг бориб айтгин, дедилар. Субҳонқули бориб айтган эди, бегим: подшоҳларни фақат бир марта кўриш мумкин, иккинчи марта кўриш номаҳрамлик бўлади, мен бормайман, деб жавоб берди. Субҳонқули бегимдан эшитган бу сўзларини келиб (подшоҳга) ет-

казди. Ҳазрат: «Агар номаҳрам бўлса, маҳрам қилиб оламиз» дедилар.

Хуллас, қирқ кунгача Ҳамидабону бегим масаласида кўп тортишув бўлди, лекин бегим рози бўлмадилар. Сўнг волидам ҳазратлари Дилдор бегим насиҳат қилиб, ахир бир кишига тегасан-ку, подшоҳдан ҳам яхшироқ (киши) борми, дедилар. Бегим: тўғри (лекин) мен қўлимни узатсам бўйнига етадиган кишига тегаман, қўлимни узатганимда, этагига ҳам етмайдиган кишига эмас, дедилар. Шундан сўнг волидам бегимга яна кўп насиҳат қилдилар. Ниҳоят 948 йили жумодил аввал¹ ойининг душанба кунининг ярми эди, Потир жойда подшоҳ ҳазратлари Истирлобни ўз муборак қўлларига киритдилар ва бахтли соатни топиб, Мир Абу Бақони чақириб, никоҳ қилишни буюрдилар. Мир Бақога никоҳ ҳақи икки юз минг маблағ бердилар. Никоҳдан сўнг уч кунгача у ерда турдилар, сўнг отланиб кемага ўтирдилар ва Биҳарга қараб кетдилар. Биҳарда бир ой турдилар. Мир Абу Бақони Бакҳар султонига (элчи қилиб) юборган эдилар, у касал бўлиб қолиб ва худо раҳматига сазовор бўлди. Ниҳоят Мирзо Ҳиндолга Қандаҳорга кетишга рухсат бердилар. Мирзо Ёлгор Носирни ўз ўрнига қолдириб, Ҳазрат ўзлари Сиёҳвонга кетдилар. Сиёҳвондан Тахтагача олти-етти кунлик йўлдир. Сиёҳвоннинг мустаҳкам қалъаси бордир. Ҳазратнинг мулозимлари Амир Алика шу қалъада эди. Қалъада бир неча тўпчилар бўлиб, ҳеч кимни қалъа яқинига келишга қўймас эдилар. Ҳазратнинг яқинларидан бир неча киши мурчал ясаб, қалъа яқинига бориб, унга бундай вақтда ҳаромнамалик қилишининг яхши эмас, деб насиҳат қилишди. Лекин Амир Алика қабул қилмади. Охир қалъани тешиб, унинг бир бурчаги бузилди. Лекин қалъани қўлга кирита олмадилар. Галла ниҳоят қиммат эди. Одамларнинг кўпчилиги қоча бошладилар. Олти-етти ой давомида шу ерда қолинди. Мирзо Шоҳ Ҳусайн ҳаромнамалик қилиб, (подшоҳ) аскарларни ҳар тарафдан ўраб бориб қўлга киритиб, сўнг уларни аскарларига бериб, Шўр дарёга ташлашлар дер эди. Улар уч юз-тўрт юз кишини бир қилиб, кемага солиб, Шўр дарёга ташлар эдилар. (Улар) ўн мингга яқин кишини Шўр дарёга ташладилар. Ҳазратнинг олдиларида жуда кам одам қолгандан кейин, у бир неча кема

¹ 948 йил жумодил аввал — мелодий 1541 йил 8 сентябр.

тўла тўп ва қуроллар билан Тахтадан Ҳазратга қарши келди. Сиёҳвон дарёга яқин жойда эди. У (шаҳарга) бостириб келиб, Ҳазратнинг кемаларини ва (бошқа уруш) асбобларини олиб кетди ҳамда элчи юбориб, мен туз ҳақимни сақлайман, тезроқ жўнанг, деди. Ҳазрат ноилж қолдилар ва яна қайтиб Бакҳарга кетдилар. Ҳазрат Бакҳарга яқинлашган ҳам эдиларки, Мирзо Хусайн Самандар, Ҳазрат Бакҳарга етиб келишларидан илгарироқ, Мирзо Ёдгор Носирга элчи юбориб, агар Ҳазрат қайтиб Бакҳарга келсалар, йўлдан ўтказманг, чунки Бакҳар сизга тааллуқли, мен сизга қарашлиман, қизимни ҳам сизга бераман, деган эди. Мирзо Ёдгор Носир унинг сўзларига ишониб, подшоҳ Ҳазратларини Бакҳарга келишга қўймади. У ҳийла ёки жанг билан олдинга ўтмоқчи бўлди. Ҳазрат (унга) Бобо, Сиз бизга фарзанд ўрнидасиз, бирор воқеа юз берса, сиз бизга кўмаклашасиз деб ўз ўрнимда қолдириб кетган эдим. Ҳозир навкарларингизнинг ёмон мақсадлари туфайли биз билан бундай муносабатда бўляпсиз, лекин бу ҳаромнамак навкарларингиз сизга ҳам вафо қилмайдилар, деб одам юбордилар. Ҳазрат қанчалик насиҳат қилиб, одам юборсалар ҳам, фойда қилмади. Ниҳоят, Ҳазрат, майли биз Рожа Малдивога борамиз, бу вилоятни сизга берамиз. Лекин Шоҳ Хусайн сизни ҳам бу ерда қолдирмайди, бу гапларимизни эсларсиз, дедилар.

Мирзо Ёдгор Носирга бу сўзларни айтиб, ўзлари отланиб Молдиво томонга — Жисимир йўлига қараб кетдилар. Бир неча кундан кейин Диловар қалъасига етдилар, бу Рожа Молдиво вилояти чегараси эди. У ерда икки кун бўлдилар. Керакли овқат ва ем-хашак топилмади, у ердан Жисимир томонга равона бўлдилар. Жисимирга яқинлашган ҳам эдиларки, Жисимир рожаси кўп киши юбориб, йўлни тўсди, ва ниҳоят жанг бошланиб кетди. Ҳазрат бир неча киши билан йўлдан чеккада кетар эди. Бу жангда бир неча киши ярадор бўлди. Шоҳимхон Жалоирнинг биродари Улушбек, Пирмуҳаммад ахта, Равжон тўшакчи, яна бир неча киши ярадор бўлишди. Ниҳоят ғалаба қозонилди. Қофирлар қочиб, қалъага кириб олишди. Ҳазрат шу кун илтимш курва йўл босиб, Талоби устида тўхтадилар. Шундан кейин Сотомирга етдилар. У ернинг халқи ўша кун илтимш овора қилди. Шунга қарамай Пулуди деган Молдивога қарашли жойга етишди. Молдиво рожаси Жудхупурда эди. У бир совут ва бир туяга ортилган ашрафийни Ҳазратнинг хизматларига юборди ва хуш келиб-

сизлар, Бигонирни сизларга бераман, деб кўнгилларини кетарди. Ҳазрат хотиржам бўлиб, Отакахонни Молдивога нима жавоб берар экан, деб юбордилар. Мулла Сурх китобдор мағлуб бўлган Ҳиндистоннинг шундай шикаст еган ва вайрон бўлган вақтида Молдиво вилояти томонга кетиб, уларнинг хизматига (кирган) эди. У одам юбориб, зинҳор, минг зинҳор, Ҳазрат яқин келмасинлар, қаерда тўхтаган бўлсалар, ўша ердан шу соат кўчсинлар, чунки Молдиво сизни ҳийла билан кутиб олмоқчи, унинг сўзига ишонмангки, Шерхондан элчи келган, Шерхон нимаики билсангиз ва қила олсангиз қиланг-у, Ҳазратни қўлга тушуриг, агар шу ишни уддасидан чиқсангиз Нагур, Алвар ва яна қайси ерни хоҳласангиз сизга берамиз, деб ёзиб юборган, деди. Отакахон ҳам келиб қараб туриш вақти эмас, деди. Намоз аср вақти эди, Ҳазрат отландилар. Ҳазрат отга минган вақтларида икки жосусни ушлаб олиб келдилар. Уларни боғлаб, яқинроқ олиб келишди: Сўроқ қила бошладилар. Шунда улардан бири, қўлини дарҳол бўшатиб олиб, Маҳмуднинг белидан қиличини суғуриб олди ва олдин Маҳмудга солди, сўнг Боқи Гвалиёрини ярадор қилди. (Жосуснинг) бошқаси эса, бир кишининг ханжарини тортиб олиб, ўзини одамларга отди, бир неча кишини ярадор қилди ва Ҳазратнинг отларини ўлдирди. Иккаласини ушлаб ўлдиргунча, кўп тортишув бўлди. Шу вақтда Молдиво ҳам етиб келиб қолди деб тўполон бошланди.

Ҳазратнинг Ҳамидабону бегим учун муносиб отлари йўқ эди. Бегим учун Турдибекдан от сўрадилар, лекин Турдибек от бермади. Ҳазрат, мен учун Жавҳар офтобачининг туясини тайёрланглар, мен туяга минмоқчиман, бегим эса менинг отимга минсинлар, дедилар. Надимбек подшоҳ ўз отларини бегим учун тайин қилиб, ўзлари туяга миниб фикрида эканликларини тасодифан эшитиб қолди ва онасини туяга миндирди ва онасининг отини Ҳазратга тақдим қилди.

Ҳазрат отга миниб, Умаркутга қараб юрдилар. Йўл бошлаб бориш учун йўл кўрсатувчи олинди. Кун ниҳоятда иссиқ эди. Отлар ва ҳайвонлар тиззасигача қумга ботиб, йўл босишар эди. Яна кўчиб, ташна ва оч ҳолда кетавердилар. Кўпчилик хотинлар ва эркаклар пиёда эдилар. Молдиво аскарлари яқинлашиб қолганлиги сабабли, Ҳазрат Эшон Темур Султон, Мунъимхон ва бошқа бир жамоага: сизлар орқамиздан секинроқ юриб, душманни тутиб туринглар, токи биз бир

неча курва йўл босиб кетиб олайлик, деб буюрдилар. Улар қолишди. Қоронғу тушди. Йўлни йўқотиб қўйишди. Ҳазрат кечаси билан йўл юриб чиқдилар. Уч кундан бери сув топилмаганлиги сабабли отлар сугорилмаган эди. Тонг отганда, сув топилди. Ҳазрат отдан тушган ҳам эдилар-ки, бир киши югуриб келиб, от ва туяга минган кўп ҳиндлар келяпти, деб хабар берди. Ҳазрат, Шайх Алибек, Равшан кўка, Надим кўка, Мир Валининг биродари Мир Поянда Муҳаммад ва бошқаларга фотиҳа бериб, бориб кофирлар билан жанг қилинганлар, деб рухсат бердилар. Ҳазрат, улар Темур Султон, Мунъимхон, Мирзо Ёдгор ва бошқа сиз қолдирган кишиларни ўлдиртирганлар ёки кофирлар қўлига тушган бўлса, бу одамлар уларни ўлдириб, бизга қарши келяпти деб ўйладилар. Ҳазрат ўзлари отга миниб, бир неча кишини шу қўноқ жойга қолдириб, олдинга кетдилар. Ҳазрат фотиҳа бериб, жангга юборганлар гуруҳидан Шайх Алибек ражпутларнинг сардорини отиб, отдан қулатди.— Бошқалар ҳам душманнинг бир неча кишиларини отдилар, кофирлар қоча бошладилар, ғалаба қилинди. Бир неча кишини тириклайин ушлаб келишди. Лашкар аста-секин кетиб борар эди. Лекин Ҳазрат подшоҳ анча узоққа кетиб қолган эдилар. Бу одамлар ғалаба қозониб, лашкарига етиб келишди. Подшоҳнинг Беҳбуд деган чўндори бор эди. Уни Ҳазрат орқасидан югуртириб, Ҳазрат секинроқ юрсинлар, худонинг инояти билан ғалаба муяссар бўлди, кофирлар қочди, деб хабар қилишди. Беҳбуд Ҳазратга етиб олиб (бу) хушхабарни билдирди. Ҳазрат тўхтадилар: озгина сув ҳам топилди. Лекин кўнглида амирларга нима бўлди экан деб ўйлаб турган ҳам эдиларки, узоқдан бир неча отлиқ кўринди. Яна булар Молдиво эмасмикан, деб ваҳима босди. Билиб келиш учун одам юборилди. У югуриб келиб, улар Темур Султон, Мирзо Ёдгор, Мунъимхон эканлигини ва ҳаммалари соғ-саломат келаётганларини хабар қилди. (Улар) йўлни йўқотган эканлар. Улар етиб келишгандан сўнг Ҳазрат хурсанд бўлиб, худога шукур қилдилар. Эрта саҳар йўлга отландилар. Яна уч кунгача сув тополмадилар. Уч кундан кейин қудуқлар бошига етишди. Бу қудуқлар ниҳоятда чуқур эди. Қудуқлар тепасига (тўхтаб) жой қилдилар. Бу қудуқларнинг суви қизил эди. Бир қудуқнинг тепасида Ҳазрат, бошқа бир қудуқнинг тепасида Турдибекхон, яна бошқа қудуқ тепасида Мирзо Ёдгор, Мунъимхон, Надим кўка, (яна бошқа) қудуқ тепасида

Эсон Темур Султон, Хўжа Ғози ва Равшан кўкалар (тўхташди). Ҳар бир челақни қудуқдан тортишганда, челақ қудуқ лабига яқинлашиши билан одамлар ўзини челаққа олишарди. Арқон узилиб, беш-олти киши челақ билан қудуққа йиқилиб ҳам кетди. Кўп кишилар сувсиэликдан ҳалок бўлди. Ҳазрат одамларнинг ташналигидан ўзини қудуққа ташлаётганини кўргач, ўзларининг мешларидан ҳаммага сув ичирдилар. Охир ҳаммани сувга сероб қилдилар ва пешин вақти эди ҳамки, (йўлга) отландилар ва бир кеча-кундуз юриб, саройга етдилар. (Бу ерда) катта кўл бор эди. Отлар ва туялар кўлнинг ўртасига тушиб шундай кўп сув ичишдики, кўплари бундан сўнг ўлиб қолди. Отлар кам қолган эди. Хачир ва туялар бор эди. Шундан сўнг Умаркутга етиб келгунча ҳар куни сувга дуч келиб турилди. Бу ер яхши эди. Қўллар кўп эди. Рано Ҳазратга пешвоз чиқиб, қалъанинг ичига таклиф қилди. Кўп яхши жой берди. Амирларнинг одамларига қалъанинг ташқарисидан жой берди. Кўпчилик нарсалар ниҳоятда арзон эди. Бир рупияга тўрт эчки берар эди. Рано бузоқ, ғалла ва бошқа кўп нарсалар таклиф қилди. Иззат ва ҳурматни шундай жойига қўйдик, таъриф қилиб бўлмади. Бу ерда бир неча кунни яхшилик билан ўтказдилар. Турдибекхоннинг кўп тилласи бор эди. Хазина бўшаб қолгач, Ҳазрат ундан қарзга пул сўрадилар. У ўни ўн икки ҳисобда саксон минг ашрафий қарз берди. Ҳазрат уни олиб, бутун аскарга тақдим қилдилар. Ранога ва унинг фарзандларига камар, ханжарлар ва сарполар иноят қилдилар. Баъзи кишилар янги отлар сотиб олишди. Ранонинг отасини Мирзо Шоҳ Ҳусайн ўлдирган эди. Шу сабабли, икки-уч мингга яқин азамат отлиқларни етказиб, Ҳазратнинг хизматларига қўшиб берди. Шундан сўнг Ҳазрат Бакҳарга-қараб йўл олдилар. Аёлларни Умаркутда қолдирдилар.

Хўжа Муаззамни ҳам ҳарамдан хабардор бўлиб туриш учун шу ерда қолдирдилар. Ҳамидабону бегим ҳомиладор эдилар. Ҳазрат кетганларидан сўнг уч кун ўтгач, тўққиз юз қирқ тўққизинчи йил ражаб ойининг тўртинчи куни¹ яқинба эди, саҳар пайтида Ҳазрат олампаҳо Жаҳонгир Жалолиддин Муҳаммад Акбар годшоҳ ғози туғилдилар. Ой асад буржида эди. Шу вақтда туғилиш ниҳоятда яхшидир. Мунажжимлар бун-

¹ 949 йил ҳижрий йил тўртинчи ражаб ойи, 1542 йил 12 август.

да туғилган ҳар бир бола бахтли ва умри узоқ бўлади, дедилар. Ҳазрат ўн беш курва узоқда эдилар. Турди Муҳаммадхон хабар етказди. Ҳазрат жуда-жуда хурсанд бўлдилар ва бу хушхабар ва башорат туфайли подшоҳ Турди Муҳаммадхоннинг ўтган гуноҳларидан кечдилар. Лоҳурда кўрган тушларига биноан унга Жалолоддин Муҳаммад Акбар деб ном қўйдилар. (Сўнг) у ердан Бакҳарга қараб отландилар. Ранонинг одамларидан, атрофдагилар Судма ва Саминчалар қўшилиб, ўн минг киши йиғилди. Чун вилояти атрофига етган ҳам эдилар. Шоҳ Ҳусайн Мирзонинг бир ғулом, бир неча отлиқ билан Чундан қочиб кетди. У ердан Ойна боғ деган жуда яхши сафоли бир боғ бор эди. Ҳазрат шу боғда тушдилар. Боғ атрофидаги ерлар аскарлар учун ажратилди. Чундан Тахтагача олти кунлик йўл эди. Олти ойгача Ҳазрат ўша ерда турдилар ва Умаркутга одам юбориб, ҳарамдагилар ва бошқа (қолган) кишиларни чақиртирдилар. Шу вақтга келиб Жалолоддин Акбаршоҳ олти ойлик эдилар. Чунга олиб келинди.

Ҳарамдагилар билан атрофдан бирга келган кишилар тарқалиб кетишди. Рано билан Турди Муҳаммадхон ораларида бўлган гап-сўз уларнинг ораларини бузиб юборди. Ярим кеча эди, (Рано) ўз вилоятига қараб отланди. Судма ва Саминч қабилалари ҳам унга қўшилиб кетишди. Ҳазрат ўзларининг эски жамоалари билангина қолдилар. Шайх Алибек мардона киши эди. Ҳазрат унга Музаффарбек Туркман билан биргаликда, Жожгоҳ (деган) катта бир вилоят бор эди, (ўша ёққа) юбордилар. Мирзо Шоҳ Ҳусайн (уларга қарши) бир жамоани юборди. Иккала лашкар ўртасида катта жанг бўлди. Охири Музаффарбек енгилиб қочди. Шайх Алибек бўлса кўпчилик ўлдирилганлар орасида ҳалок бўлди. Шоҳимхон биродарлари Холидбек билан Лушбек ораларида гап-сўз бўлди. Охири кўпчилик Лушбек тарафини олди. Шу сабабли Холидбек бир неча одам билан қочиб, Мирзо Шоҳ Ҳусайн олдига кетди. Унинг Султоним номли онаси бор эди. Подшоҳ ҳазратлари уни уй қамоғига буюрдилар. Бундан Гулранг бегим хафа бўлдилар. Ишнинг охири шундай бўлдики, унинг гуноҳини кечирдилар ва Гулранг бегим билан Маккаи муаззамга кетишга рухсат бердилар. Бундан бир неча вақт ўтгач, Лушбек ҳам қочди. Ҳазрат, мен уни деб, Холидбекни хафа қилган эдим, шунга қарамай ҳалол хизмат қилиш ўрнига кўрнамаклик қилди, деб қарғадилар. — Жувонмарг бўлади, — дедилар. Охири шун-

дай бўлди: ўн беш кундан кейин бир кемада ухлаб ётганда, уни бир ғуломи пичоқ уриб ўлдирди. Бу хабарни эшитгач, Ҳазрат жуда фикрга тушдилар. Шоҳ Ҳусайн кемаларини дарё орқали Чунга яқин жойга олиб келган эди. Ҳазратнинг одамлари Шоҳ Ҳусайн одамлари билан қуруқликда ҳам жанг қилар эдилар. Ҳар икки томондан ҳам кишилар ҳалок бўлар эди. Подшоҳ одамларининг кўпчилиги ҳар кун қочиб, Шоҳ Ҳусайн томонига ўтиб кетишарди. Жумладан, илмда ниҳоятда кўзга кўринган, подшоҳнинг иноятларига сазовор бўлган мулла Тожиддин ҳам шу жангда ўлдирилди.

Турди Муҳаммадхон билан Мунъимхон ораларида гап-сўз ўтди. Мунъимхон ҳам қочиб кетди. Бир неча санокли амирларгина қолди. Турди Муҳаммадхон, Мирзо Поянда Муҳаммад, Муҳаммад Вали, Надим кўка, Равшан кўка, Хаданг эшик оға ва бошқалар шу жумладан эди. Шу пайтда Байрамхон Гужарот томондан келяпти. У (ҳозир) Жожгоҳ вилоятига етибди, деган хабар келди. Ҳазрат хурсанд бўлдилар. Хаданг эшик оғани бир неча киши билан Байрамхонни кутиб олишга боринглар, деб буюрдилар. Шу вақтда Шоҳ Ҳусайн Байрамхон келипти, деган хабарни эшитиб қолиб, уни асирга олиш мақсадида бир неча кишини юборди. (Байрамхон) беҳабар бир ерга келиб тушган вақтида келиб, уни босдилар. Хаданг эшик оға ўлдирилди. Байрамхон бир неча киши билан қутулиб, Ҳазратнинг хизматларига мушарраф бўлди. Шу вақтда Қорачахоннинг элчилари Ҳазрат билан Мирзо Ҳиндол олдиларига келишди. Кўп вақтдан бери Бакҳар атрофида ўтирибсизлар, шу вақтгача Ҳусайн Мирзодан ҳеч давлатхоҳлик асари кўрингани йўқ, эҳтимол ёмонлик юз бергандир. Подшоҳ бахтли давлат билан ўзлари етиб келсалар, худонинг инояти билан иш осон бўлади. Бу энг яхши ва тадбирли ишдир. Ҳазрат келмасалар, ўзингиз, албатта келинг, деган эди. Ҳазрат билан Мирзо Ҳиндол тўхтаб турган эдилар. (Қорачахон) истиқболга чиқиб, Қандаҳорни Мирзо Ҳиндолга тақдим қилдилар.

Мирзо Аскарӣ Ғазнида эди. Мирзо Комрон унга Қорачахон Қандаҳорни Мирзо Ҳиндолга берди, Қандаҳор масаласини ўйлаб кўриш зарур, деган хабар юборди. Мирзо Комроннинг мўлжали Қандаҳорни Ҳиндолдан тортиб олиш эди.

Шу вақтда Ҳазрат бу хабарни эшитиб, аммалари Хонзода бегим олдига бордилар ва кўп муболаға қилиб, мени хурсанд қилмоқчи бўлсангиз, Қандаҳорга

боринг, Мирзо Ҳиндол билан Мирзо Комронга насиҳат қилинг, ўзбек билан туркман яқинингизда турипти. Ҳозир биз учун ҳам, сиз учун ҳам шундай вақтки, ўзаро иттифоқ бўлсангиз яхши бўлади. Агар Мирзо Комрон менинг ёзган хатимни қабул қилиб, ўшанга амал қилса, уни кўнглида нима гап бўлса, биз ҳам худди шундай қиламиз. Ҳазрат бегим Қандаҳорга етиб келганларидан кейин тўрт кун ўтгач, Мирзо Комрон ҳам етиб келдилар. (Ҳар кун) Мирзо Комрон хутба менинг номимга ўқилсин, деб қистадилар. Мирзо Ҳиндол (эса) хутбани ўзгартиришнинг нима маъноси бор, дедилар. Жаннат макон Ҳазрат ўзлари ҳаётликларидида подшоҳликни Ҳумоюн подшоҳга берган эдилар. (У киши) ўзларига валиаҳд қилиб тайинланган эдилар ва биз ҳаммамиз шунга кўнган эдик. (Шу сабабли) ҳозиргача хутбани у кишининг номларига ўқиб келдик, энди хутбани ўзгартириб бўлмайди, дедилар. Мирзо Комрон Дилдор бегимга, биз Кобулдан сизни ёд қилиб келган эдик, шуниси қизикки, сиз бир замон келиб бизни кўрмадингиз! Сиз Мирзо Ҳиндолга қандай она бўлсангиз, бизга ҳам шундай онасиз-ку, деб хат ёзиб юбордилар. Охир Дилдор бегим у кишини кўргани келдилар. (Шунда) Мирзо Комрон, агар Мирзо Ҳиндолни (бу ерга) чақиртирмасангиз, сизни юбормайман, дедилар. Дилдор бегим бунга жавобан: Хонзода бегим сизларнинг валинеъматларингиздир, у киши сизларнинг энг катталарингиз ва улуғларингиздир. Хутбанинг ҳақиқатини ўша кишидан сўранг, дедилар. Сўнг (бу масалани) у кишига айтилди. Ҳазрат Хонзода бегим, жавобан агар мендан сўрасангизлар... Жаннат макон Ҳазрат ўз подшоҳликларини Ҳумоюн подшоҳга беришга қарор қилган эдилар ва ҳозиргача сизлар хутбани у кишининг номига ўқиб келган эдингизлар, ҳозир ҳам у кишини ўзларингизнинг катталарингиз билиб, ўша кишининг фармонида бўлинглар, дедилар. Мирзо Комрон тўрт ойгача Қандаҳорни қамал қилиб, хутбани ўз номимга ўқилсин, деб қистади. Охири (Комрон Мирзо) ҳозир подшоҳ узоқдалар, хутбани менинг номим билан ўқилсин, қачон подшоҳ яқин келсалар, хутба у кишининг номига ўқилсин, деб шарт қўйдилар. (Қандаҳор) қамали узоққа чўзилгани сабабли халқ қийналиб кетган эди.

Хутбани (у кишининг номига) ўқиш зарур бўлди. Қандаҳорни Мирзо Аскарӣга бериб, Мирзо Ҳиндолга Ғазнини ваъда қилдилар. Ғазнига келгач, Ламғовот

билан Тонгирхорни Мирзо Ҳиндолга беришди. Ваъданинг ёлғонлиги шунчалик эдики, Мирзо Ҳиндол Бадахшонга кетиб, Ҳуст ва Андаробга бориб ўтирди. Мирзо Комрон Дилдор бегимга, сиз бориб олиб келинг, дедилар. Ҳазрат Дилдор бегим борсалар. Мирзо сипоҳгарликдан кечдим, Ҳуст бир бурчак, (шунинг учун) бу ерда ўтирибман, дедилар. Бегим, агар мақсад дарвешлик ва бир бурчакда ўтиришлик бўладиган бўлса, Кобул ҳам бир бурчакдир, аҳли аёл ва фарзандлар билан бир жойда бўлинг, яхши бўлади, дедилар. Охир бегим Мирзони зўрлаб олиб келдилар ва (Мирзо) Кобулда кўп вақтгача дарвешлик ҳолида ўтирдилар.

Бу ердан Мирзо Шоҳ Ҳусайн подшоҳ ҳазратлари олдига киши юбориб, агар Қандаҳор жазмида отлансангиз, давлатга муносиб яхши иш бўлар эди, деди. Ҳазрат бу гапга рози бўлдилар. Лекин бизнинг лашкарда от ва туя кам қолган, агар сиз бизга от ва туялар берсангиз, биз Қандаҳорга кетар эдик, дедилар.

Шоҳ Ҳусайн Мирзо қабул қилди ва сувдан ўтган вақтингизда ўша ердаги минг туянинг ҳаммасини сизга бераман, деб (ваъда қилди).

Хўжа Ҳозининг қариндоши Хўжа Кепак томонидан Бакҳар ва Синд йўлида айтилган гаплар тавсифи Хўжа Кепак ёзувларида баён қилингандир. Охир Ҳазрат бутун оила, аскарларини ва бошқаларни кемаларга ўтқиздилар. Уч кунгача дарёда суздилар. (Шоҳ Ҳусайн) вилояти чегарасидан сузиб ўтиб, Навоси деган ерга тушдилар. Султонқули деган сарбонбошини туяларини олиб келиш учун юбордилар. Султонқули бориб мингта туяни олиб келди. Ҳазрат ҳамма туяларни амирлар, аскарлар ва бошқаларга бўлиб бердилар. Бу туялар шундай туялар туридан эдики, етти пушти, балки етмиш пушти шаҳар, одам ва юк кўрмаган эди. Аскарлар от қаҳатчилиги бўлгани учун кўпчилиги туяларга минишган эдилар. Қолган туялар юк учун тайин қилинди. Қайси бирига минсалар (ўша туя) минган кишини минган заҳотиёқ ерга отиб ташлар эди-да, ўзи чангалзорга қочиб кетар эди. Юк ташувчи туялардан қайси бирига юк ортмасин, уни сезгани замон иргиб-ирғиб юкларни ерга отиб, ўзи чангалзорга қочиб кетар эди. Агар туяга юк маҳкам боғланган бўлса, ҳар қанча сакраса ҳам юк тушмаса, у устидаги юки билан ўзини чангалзорга урар эди. Шундай аҳволда Қандаҳор томонга кетар эдилар. (Йўлда) икки юзга яқин туя қочиб кетди. (Нихоят) Сви яқинига етдилар. У ернинг ҳокими Шоҳ Ҳусайн

мулозим Муҳаммад Сарбонбоши эди. У қалъани бер-китиб, маҳкам қилиб олди. Ҳазрат Сивидан олти курва нарида тўхтадилар. Шу вақтда икки кун бўлибдики, Мир Али Дўст ва Бобо Жужуқ Қобулдан Сивига келишибди. Шоҳ Ҳусайн олдига бормоқчи деган хабар келди. (Улардан) Мирзо Комрон Шоҳ Ҳусайн учун сарполар, тулпор отлар ва кўп мевалар бериб юбориб, унинг қизини ўзи учун сўратибди. (Бунга эшитиб) Ҳазрат Хўжа Ғозига, сен Оллоҳ Дўст билан ота-боладексизлар, унга хат ёзиб, сўрагин, борсак Мирзо Комрон бизни қандай қарши олади, дедилар. Хўжа Кепакка, сен Сиви томонга бор, Мир Оллоҳ Дўстга айтгинки, агар келиб биз билан кўришса, яхши бўлар эди, дедилар. (Сўнг) ўша Хўжа Кепак Сиви томонга кетди. Ҳазрат унга, то сен қайтиб келмагунингча биз кўчмаймиз, дебдилар. У Сивига етган ҳам эдики, уни Муҳаммад Сарбонбоши ушлаб олиб, нима иш билан келдинг, деб сўради, у от ва туялар сотиб олиш учун келдим, деб жавоб берди.

У бунинг қўйинини ва бошларини тинтув қилинглари, эҳтимол, Оллоҳ Дўст ва Бобо Жужуққа фармон келтирган бўлса, деди. Текширган эдилар, қўлтиғидаги хат чиқди. У хатни бир бурчакка ташлашга вақт топмай қолган эди. Уни олиб ўқиди ва қайтариб бермай, шу ондаёқ Оллоҳ Дўст ва Бобо Жужуқни қалъанинг ичкарасига олиб кетди ва ҳар хил қўпол ва ёмон муомала қилди. Улар биз бу (хат)нинг келганидан хабаримиз йўқ, деб қасам ичдилар. Бу мен билан сабоқ ўқиган. Ғозининг бизга яқинлиги бор, у Комрон Мирзонинг олдига шу туфайли бу хатни ёзибди, дедилар. Маҳмуд Кепакни бир неча киши билан Шоҳ Ҳусайн олдига юборишга қарор қилди. Мир Оллоҳ Дўст ва Бобо Жужуқ кечаси билан Маҳмуднинг олдига бўлиб, унинг (ғазабини) юмшатиб (Кепакни) банддан халос қилиб олишди. Мир Оллоҳ Дўст уч юз анор ва юз бешини Ҳазрат учун юборди. Фавқулодда бирор кишининг қўлига тушиб қолмасин деб қўрққанидан хат ёзмади, лекин оғзаки равишда агар Мирзо Аскарний ёки амирларнинг элчиси (олдингизга) борса, Қобулга бориш ёмон бўлмайди, агар шундай бўлмаса, Қобулга боришни Ҳазрат подшоҳга маслаҳат кўрмаймиз, чунки ҳазратнинг одамлари кам, охири қандай бўлар экан, деб айтиб юборди. Кепак келиб бу гапларни етказди. Ҳазрат энди нима қилиш керак ва қаерга бориш керак деб ўйлаб, ҳайрон бўлиб қолдилар. Кенгаш қилинди. Турди Муҳаммадхон билан Байрамхон Қандаҳор чега-

расига (жойлашган) Шимолниён ва Шолимистондан бошқа жойга бориш мумкин эмас деб маслаҳат беришди, чунки унинг чегарасида афгонлар кўп, уларни ўз томонимизга тортамиз. Мирзо Аскарининг амир ва мулозимлари ҳам қочиб, бизнинг олдимизга келдилар. Охир бир-бирларига шундай маслаҳат беришиб, фотиҳа ўқиб, кўч-кўч бўлиб отланиб, Қандаҳорга қараб йўл олдилар. Шолимистон яқинига келганларида Рали номли жойга тушдилар, бу ерга ёмғир билан қор ёққан эди. Ҳаво ниҳоят совуқ эди. Шунинг учун бу ердан Шолимистонга кетишга қарор қилдилар. Намоз аср вақти эди, бир ўзбек йигит қалъа девори томонидан от билан югуриб келиб, нара тортиб, Ҳазрат, отга мининглар, сўзимни йўл устида айтадиган бўлдим, ҳозир сўз айтишга ҳам вақт танглашиб қолган, деди. Ҳазрат шу ондаёқ отга минган ҳам эдиларки, тўполон бошланиб қолди. Подшоҳ эса жўнаб кетдилар. Қаттиқ тортиб отилган ўқ етадиган масофача йўл босгач, Хўжа Муаззам ва Байрамхонни, Ҳамидабону бегимни олиб келинглари, деб буюрдилар. Улар бориб бегимни отга миндиришди. Жалолиддин Муҳаммад Акбар подшоҳни ҳам бирга олишга фурсат бўлмади. Бегим подшоҳга етиб олиш учун эндигина лашкардан чиққан ҳам эдиларки, шу вақтда Мирзо Аскарини икки минг отлиқ билан етиб келди ва тўполон бошланди. У келиши билан лашкарбошидан подшоҳ қаердалар, деб сўради. Одамлар подшоҳ кечқурун овга кетганлар, деб жавоб беришди. У билдики, подшоҳ туриб кетиб қолганлар. Охир Жалолиддин Муҳаммад Акбар подшоҳни олиб, подшоҳнинг қолган ҳамма одамларини мажбур қилиб, Қандаҳорга олиб кетди. Муҳаммад Акбар подшоҳни ўзининг хотини — Султоним бегимга топширди. У киши (унга) кўп меҳрибонлик ва ғамхўрлик қилди.

Подшоҳ отга минган ҳолда тоғ томонга йўл олдилар. Тўрт курва юргандан кейин жуда тезлик билан юриб кетдилар. Шу вақтда Байрамхон, Хўжа Муаззам, Хўжа Ниёз, Надим кўка, Равшан кўка, Хўжа Муҳаммадхон, Бобо Дўст Бахши, Мирзо Қулибек Чўли, Ҳайдар Муҳаммад, Ахта Беги, Шайх Юсуф Чўли, Иброҳим эшик ога, Ҳасан Али эшик ога, Ёқуб қурчи, Анбар Нозир, Малик Мухтор, Сунбул Мир Ҳазор, Хўжа Кепаклар Ҳазрат билан бирга эдилар. Хўжа Ғози мен ҳам (шу вақтда) у кишининг хизматида эдим, дейди. Бу жамоат Ҳазрат билан бирга келган эди. Ҳамидабону бегим эса, (ҳазрат) ўттиз киши билан бирга эди, дейдилар.

Хотинлар ичида Ҳасан Али эшик оғанинг хотини ҳам бор эди. Намоз хуфтондан ошганда тоғ этагига етдилар. Тоғларни шундай қор босган эдики, тоғнинг тепасига чиқиш учун йўл йўқ эди. Инсофсиз Мирзо Аскаррий мабодо орқадан етиб келиб қолмасин деб, қўрқар ҳам эдилар. Охир йўл топиб, бир илож қилиб тоғнинг тепасига чиқиб олишди. Кечаси билан бутунлай қор ичида бўлдилар. Шунда олов ёқиш учун ўтин ҳам топилмади. Емоқ учун ҳам ҳеч нарса йўқ эди. Очлик ниҳоят тинкани қуритди. Одамлар бетоқат бўлдилар. Ҳазрат битта отни сўйинглар, деб буюрдилар. Отни сўйишди, лекин ош пишириш учун қозон йўқ эди. Гўштини дубилғада пишириб, кабоб қилдилар. Ҳазрат ўз муборак қўллари билан кабоб қилиб едилар. Ўзининг муборак тиллари билан, менинг бошим қишининг энг совуқ чилласидан ҳам совуб кетди, дедилар.

Шундай қилиб, тоғ отиши билан бошқа бир тоғни кўрсатиб, шу тоғда яшайдиган бир жой бор, у ерда белужлар жамоаси бўлади, у ерга бориш керак, деб йўлга тушдилар. Икки кундан сўнг у ерга етдилар. Бир неча уйни кўришди. Бу уйларда саҳройи ёввойилар деб аталадиган ваҳший белужлар бўлиб, улар тоғ этагида ўтирар эдилар. Ҳазратнинг ҳамроҳлари деярли ўттиз кишидан иборат эди. Белужлар (уларни) кўриб, ҳаммаси тўпланиб келишди. Ҳазрат давлат ҳиргоҳида ўтирган эдилар, улар узоқдан Ҳазрат ўтирганини кўриб, бир-бирларига, агар биз буларни ушлаб олиб бориб, Мирзо Аскаррийга топширсак, у албатта, буларнинг қуролирини бизга беради, балки кўп инъомлар ҳам бериши мумкин, дейишди, Ҳасан Али эшик оғанинг белуж хотини бўлиб, у белуж тилини билар эди. У «бу чўл ёввойилари ёмон ниятдалар», деди. Эрта билан жўнаш фикрида бўлдилар, белужлар бизнинг белуж сардоримиз ҳозир бу ерда йўқ, у келгандан кейин кўчасизлар, деди. Вақт кетиб қолган эди. Кечаси билан эҳтиёт бўлиб чиқдилар. Кечанинг бир қисми ўтган ҳам эдики, белуж сардор келиб, Ҳазрат билан кўришди ва Мирзо Комрон билан Мирзо Аскаррийнинг буйруғи бизга келган, унда айтилган гапларга кўра, подшоҳ сенинг уйингга келганлар, агар у ерда бўлсалар, зинҳор қолдирманглар, ушлаб бизнинг олдимизга олиб келинглар, деб ёзилган. (Яна) мол ва отлари сизники, лекин подшоҳнинг ўзини Қандаҳорга юборинг, дейилган эди. Мен подшоҳ билан кўришганимдан кейин, жоним, хонадоним, беш-олти фарзандим ва бутун борлигим подшоҳ

бошидан садақа, балки Ҳазратнинг бир тола тукидан садақа бўлсин. Подшоҳ қаерга бормоқчи бўлсалар, марҳамат қилсинлар. Мен худонинг паноҳидамен, Мирзо Аскарний мени нима қилса, қила қолсин, деди. Сўнг (Ҳазрат) бир бўлак лаъл, марварид ва бошқа нарсаларни белужга тақдим қилиб, саҳар пайтида отланиб Бобо Ҳожи қалъасига қараб йўл олдилар.

Икки кундан кейин (у ерга) етдилар. Бу қалъа Гармсир вилоятига тааллуқли бўлиб, дарё қирғоғида жойлашган эди. Саидларнинг кўпчилиги шу ерда эдилар. Улар келишиб, Ҳазратга мулозимат қилишди ва мезбонликни ўрнига қўйишди. Шу кун эрталаб Хўжа Аловуддин Маҳмуд Мирзо Аскарнийдан қочиб келди. Туя, от, хачир, шомиёна ва бошқа бор нарсаларини олиб келиб, Ҳазратга тақдим қилди. (Энди) бошқа хавф қолмади. Эртаси кун Ҳожи Муҳаммадхон кўка ўттизқирқ отлиқ билан келди ва бир қанча хачирлар тақдим қилди. Ниҳоят ака-укаларнинг ноаҳиллиги ва амирларнинг номувофиқлиги туфайли, ноилож бўлиб, Ҳазрат худонинг ўзига таваккал қилиб, Хуросонга бориш маслаҳатини кўрди. Бир қанча ер ва йўл босилгандан кейин Хуросон атрофига етдилар. Ҳилманд сувига етган ҳам эдики, бу хабарни эшитиб Шоҳ Тохмасп Ҳумоюн подшоҳ гаддор фалакнинг тескари айланишидан, ишининг носоз юришиши туфайли бу чегарага келдилар. Бу жойларга худонинг ўзи етказди, деб ҳайрат ва тафаккурга тушдилар. Подшоҳ Ҳазратларини қарши олиш учун бутун халқни, олимлар, давлат арбоблари ва (ҳамма) пасту баланд ва катта-кичикларни подшоҳнинг йўлларига чиқардилар. Буларнинг ҳаммаси Ҳилманд дарёсининг бўйига пешвоз чиқдилар. (Тохмасп) шоҳ ўзининг биродарлари Баҳром Мирзо, Алқос Мирзо, Сом Мирзоларни ҳам пешвоз чиқардилар.

Буларнинг ҳаммалари келиб кўришиб, (кўп) иззаг ва ҳурмат билан Ҳазратни олиб кетдилар. (Шаҳарга) яқинлашиб қолингач, шоҳнинг биродарлари шоҳга хабар юборишди. Шоҳнинг ўзи ҳам отга миниб, (Ҳазрат) га пешвоз чиқдилар. Бир-бирлари билан кўришинишди. Бу икки олиймакон подшоҳларнинг ҳамжиҳатлиги ва дўстлиги худди битта бодом пўстида жойлашган икки мағиздек эди. Бир-бирларига (нисбатан) ихлослари ва бирликлари шу даражада эдики, Ҳазрат у ерда неча кун бўлган бўлмасинлар, ҳамма вақт шоҳ Ҳазратнинг олдиларига келар эдилар, агар (тасодифан) шоҳ бир кун келмай қолсалар, Ҳазрат унинг олдига борар эди-

лар. (Ҳазрат) Хуросонда бўлган вақтларида ҳар бир боғ ва бўстонда Султон Ҳусайн Мирзо барпо қилган ҳамма олий иморатларни ва ундан илгари бино қилинган бошқа иморатларнинг ҳаммасини сайр қилар эдилар. Ироқда бўлган вақтларида саккиз марта овга чиқдилар ва ҳамма вақт овга чиққанларида Ҳазратни ҳам таклиф қилар эдилар. Ҳамидабону бегим ё кажавада ёки маҳфада (ўтириб) узоқдан томоша қилар эдилар. Шоҳнинг сингиси Шаҳзода Султоним отга минган (ҳолда) шоҳнинг орқасида турар эдилар. Ҳазратнинг айтишича, овда подшоҳнинг орқасида бир хотин отга миниб ва у отнинг жиловини бир оппоқ соқоллик киши ушлаб турар эди. Одамлар бу Шаҳзода Султоним шоҳнинг сингиси, дейишар эди. Қисқаси, шоҳ Ҳазратга кўп меҳрибонлик ва муруватлар қилди, таклиф қилиб оналарча ва оналарча меҳрибонлик ҳамда ғамхўрлик кўрсатди. Бир кун Шаҳзода Султоним Ҳамидабону бегимни меҳмонга таклиф қилган эдилар, шоҳ сингисига шундай меҳмондорчилик қилинларки, шаҳарнинг ташқарисиди ҳам маърака бўлсин, дедилар. Шаҳардан икки курва наридаги яхши майдон устига чодир ва жойлар бино қилиниб, Читру тоқ ҳам қурилди. Хуросон ва ўша чегарада саропарда қурилиб, орқа эшик очилмас эди. Лекин ҳазрат подшоҳ худди тарвуздек думалоқ саропарда қурган эдилар. Шоҳнинг одамлари томонидан давра шаклида солинган бу ҳиргоҳ, боргоҳ, чодир ва тоқлар атрофида айлантириб, ранг-баранг чийлар тutilган бўлиб, подшоҳнинг қариндошлари, аммалари, опа-сингиллари, ҳарамдагилар, хонлар, султонлар ва амирларнинг оилалари — ҳаммаси бўлиб деярли мингга яқин хотин ҳозир бўлиб, барчаси зеби-зийнат билан безанган эди.

Шу кун Шаҳзода Султоним Ҳамидабону бегимдан Ҳиндистонда ҳам шунга ўхшаш Читру тоқ бўладими? — деб сўради. Бегим бунга жавобан: Хуросонни икки дон, Ҳиндистонни эса тўрт дон, дейдилар. Икки дон жойда бўлган нарса, албатта, тўрт дон жойда яхшироқ бўлади, деди.

Шоҳнинг сингиси Шоҳ Султоним ўз аммаларининг гапига жавобан, Ҳамидабону бегимнинг гапини қувватлаб, амма, бу гапни айтишингиз қизиқ, икки дон қаерда-ю, тўрт дон қаерда (тўрт дон бўлган жойда) ўз-ўзидан маълумки, яхшироқ, чиройлироқ бўлиши керак, деди. (Улар) бутун маърака ва мажлис кунини яхши ўтказдилар. Овқат вақтида ҳамма амирларнинг хотинлари оёқда туриб хизмат қилишди. Шоҳнинг ҳарами-

дагилар Шаҳзода Султоним бошлиқ ош тортар эдилар. Яна зар тикилган парчалар ва бошқа матоларнинг турли хилларидан Ҳамидабону бегимга лозимича ва муносибича тортиқ қилдилар. Шоҳнинг ўзи олдинроқ кетиб, то хуфтон вақтигача подшоҳнинг хонасида (бирга) бўлдилар. Сўнг Ҳамидабону бегимнинг ўз уйларига келганларини эшитиб (шоҳ) подшоҳ олдидан чиқиб, ўз уйларига кетдилар. (У киши подшоҳга) мана шу даражада риоя билан яхшилаб кўнгилларини олдилар. Шу вақтда Равшан кўка бу бегона, ва кўп хатарлик мамлакатда вафодорлик билан содиқ хизмат қилиш ўрнига бевафолик қилди. Подшоҳ ҳазратларининг туморларида бир неча бўлак қимматбаҳо лаъл бор бўлиб, бунни фақат Ҳазратнинг ўзлари ёки Ҳамидабону бегим иккалаларигина билар, уни биладиган учинчи киши йўқ эди. Агар подшоҳ бирор жойга борсалар, у туморни Ҳамидабону бегимга бериб кетар эдилар. Бир куни бегим бош ювгани кетдилар ва у туморни бир сочиққа ўраб, кийим тугилган бўқча орасига қўйиб, подшоҳнинг тахти устида қолдирдилар. (Шу вақтда) Равшан кўка фурсатни ғанимат билиб, Хўжа Ғози билан биргаликда, бешта лаълни ўгирлаб, Хўжа Ғозига берди ва маълум вақтни ўтказиб сарф қиладиган бўлишди.

Ҳамидабону бегим бошларини юиб бўлиб келган эдилар, подшоҳ ҳазратлари ўша туморни (олиб) у кишига бердилар. Бегим қўлга олган замон билдиларки, тумор енгил кўринади. Бегим бунни подшоҳга айтдилар. Подшоҳ эса, бунинг нима маъноси бор. Сиз билан биздан бошқа учинчи киши билмас эди, бу қандай гап бўлди, ким олиши мумкин, дедилар ва ҳайрон қолдилар. Бегим ўз биродарлари Хўжа Муаззамга, шундай вақтда биродарликни бажо қилинг. Шовқин-сурон бўлмайдиган бир йўлини топиб, бунни аниқланг. Шу билан мени гўё бу хижолатдан қутқарган бўласиз. Бўлмаса, то тирик эканман, подшоҳдан хижолатда бўламан, дедилар. Хўжа Муаззам, менинг хаёлимга бир нарса келди; мен подшоҳ ҳазратларига шунчалик яқинлигим билан битта озгин отни сотиб олишга ҳам қурбим келмайди. Аксинча, Хўжа Ғози билан Равшан кўка иккаласи ўзлари учун тулпор от сотиб олишган. Лекин ҳалигача отларнинг пулини беришган эмас. Буларнинг харидлари бежиз бўлмаса керак, дедилар. Бегим эса: Эй, ака! Биродарлик қилишнинг вақти келди, албатта, бундай ҳаракатни тафтиш қилиш керак, дедилар. Хўжа Муаззам, Моҳи чечам (бунни) сиз ҳеч кимга айтманг, умидвор-

манки, худо хоҳласа, ҳақ ҳақдорни топади, деди. (Хўжа Муаззам) у ердан ўша савдогарларнинг уйига келди ва улардан отларни қанчадан сотдиларинг, отларинг учун қанча олтин ваъда қилишди ва ваъда қилинган олтинни қачон беришмоқчи бўлишди деб сўради. Савдогарлар бизга ўша икки киши лаъл ваъда қилиб, отларни олиб кетишди, деб жавоб беришди. Хўжа Муаззам у ердан Хўжа Ғозининг хизматкори олдига бориб, Хўжа Ғозининг сарпо бўқчаси ва нарсалари қаерда туради ҳамда уларни қайси жойда сақлайди, деб сўради. Хўжа Ғозининг етими: бизнинг Хўжамизнинг бўқчаси ва нарсалари йўқ. (Лекин) бир халтачаси бор, ухлаган вақтида, бошининг тагига қўйиб ёки қўйнига олиб ётади, деб жавоб берди.

Хўжа Муаззам лаълнинг Хўжа Ғозида эканлигини ва ўша халтачада сақланишини пайқади. (Сўнг) Ҳазратнинг олдига келиб, мен (йўқолган) лаълларнинг нишонасини Хўжа Ғози халтасидан топдим, уни кўрсам, бир йўлини қилиб ундан тортиб оламан, деди. Агар Ғози Ҳазратнинг олдиларига келиб, мендан шикоят қиладиган бўлса, Ҳазрат менга ҳеч нима демайсиз, деди. Ҳазрат эшитиб, кулиб қўйдилар. Шундан кейин Хўжа Муаззам Хўжа Ғозига ҳазиллашиб, уни мутойиба, мазах қиладиган бўлди. Хўжа Ғози Ҳазратнинг олдиларига келиб, мен бир ғариб кишиман, ўз исму расмим бор. Муаззам мендан ёши кичик бўлишига қарамай, бегона мамлакатда мени ҳазил, мутойиба, мазах қилади, бу нима деган гап, деб шикоят қилди. Подшоҳ ҳазратлари бунинг ҳеч қўрқинч жойи йўқ, чунки у ёш! Балки кўнгли ғаш бўлиб, зерикканидан бедаблик қилгандир, сиз буни кўнглингизга огир олманг, у ҳали ёшдир, дедилар. Бошқа куни, Хўжа Ғози келиб, девонхонада бепарво ўтирган эди, Хўжа Муаззам бирданига унинг бошидан тоқини юлиб олиб, ундан бебаҳо лаълни топди ва подшоҳ ҳазратлари ва Ҳамидабону бегим олдиларига олиб келиб қўйди. Ҳазрат кулимсираб қўйдилар. Ҳамидабону бегим хурсанд бўлдилар. Хўжа Муаззамга кўп раҳмат, миннатдорчилик билдиришди.

Хўжа Ғози билан Равшан кўка қилган ишларига шарманда бўлиб, иккалалари шоҳнинг олдига боришиб, кўп махфий гапларни гапиришиб, шоҳни шубҳага солишди. Подшоҳ ҳазратларига шоҳнинг у кишига нисбатан ихлос ва эътиқоди йўқлигини, илгаригидек эмас эканини маълум қилишди. Шу ондаёқ (Ҳазрат) қўлларидаги лаъл ва қимматбаҳо тошларнинг борини шоҳга юбордилар.

Шоҳ подшоҳга бизнинг иккаламизни ажратган нарса Хўжа Ғози билан Рашан кўканинг гуноҳи бўлди, бўл-маса мен сизни ягона деб биламан, дедилар. Қайтадан ҳар икки подшоҳ яқдил ва бир-бирларидан хотиржам бўлдилар ва подшоҳ қошидаги анови иккита ҳаромна-мак лаънати бўлди. Уларнинг ҳар иккаласини ҳам шоҳ-га топширдилар. (Шоҳ) ҳар хил лаъллардан хоҳлаганича олди ва уларни зиндонга солишга буюрди.

Подшоҳ ҳазратлари Ироқдаги кунларини хурсандчилик билан ўтказдилар, чунки шоҳ кўнгилларини жуда хуш қилди. У ҳар кун подшоҳ учун нодир ва ажойиб туҳфа-ҳадялар юбориб турдилар. Ниҳоят шоҳ ўз ўғлини хонлар, султонлар, амирлар билан қўшиб подшоҳ ҳазратларига ёрдамга юборди. (Яна) ҳиргоҳ, боргоҳ, чодир, тоқ ва шомийена, ҳар хил рангли ипак гилам, тилла ип билан тўқилган шолча ва керак бўладиган ҳар хил асбоб, масалан, тўшакхона, хазинахона, отхона, ҳар хил ишхона, подшоҳона, ривобхоналар тайёрлатиб бериб, яхши соатда ҳар икки олижаноб подшоҳ бир-бирлари билан хайрлашдилар. У ердан подшоҳ ҳазратлари Қандаҳорга қараб жўнадилар. Шу вақтда подшоҳ ҳазратлари у икки бевафонинг гуноҳини кечиришни шоҳдан сўраб, (уларни) ўзлари билан Қандаҳорга олиб кетдилар. Мирзо Аскарний подшоҳ ҳазратларининг Хуросондан қайтиб, Қандаҳор томонга кетаётганларини эшитиб, Жалолиддин Муҳаммад Акбар подшоҳни Кобулга—Мирзо Комрон олдига юборди. Мирзо Комрон (у кишини) оқажоним, яъни Хонзода бегимга (у киши бизга амма бўлар эдилар) топширди. Шу вақтда Жалолиддин Муҳаммад Акбар подшоҳ икки ярим ёшда эдилар. Оқажоним олиб сақладилар. Уни жуда яхши кўрарди. Оёқ-қўлларини ўпиб, худди менинг биродарим—Бобур подшоҳнинг қўл-оёқларига ўхшайди, (ўзи) эса бутунлай ўхшайди, дер эдилар.

Подшоҳ ҳазратлари Қандаҳорга келганлари аниқ бўлиб қолгач, Мирзо Комрон Хонзода бегим ҳазратларига кўп, беҳисоб ожизлик ва муболаға билан зорланиб, сиз подшоҳнинг олдиларига Қандаҳорга бориб, бизнинг орамизни келиштириб қўйинг, деб ёлбордилар.

Ҳазрат келганларидан сўнг Хонзода бегим Акбар подшоҳни Мирзо Комронга топширдилар. Мирзо Комрон эса уларни ўзининг хотини хонимга топшириб, жуда тезлик билан Қандаҳорга келдилар.

Подшоҳ ҳазратлари Қандаҳорга келганларидан кейин, Мирзо Комрон билан Мирзо Аскарнийни қирқ

кун қамал қилдилар. Байрамхонни Мирзо Комрон ол-
дига элчи қилиб юбордилар. Мирзо Аскаррий ўзини ожиз
ва забун билиб ўз гуноҳини кечирешларини сўраб, таш-
қарига—подшоҳ ҳазратларининг олдига чиқиб таъзим
қилди. Подшоҳ ҳазратлари Қандаҳорни олиб, ғалаба
қилдилар. Ва уни шоҳнинг ўғлига бердилар. Шундан
бир неча кун ўтгач, шоҳнинг ўгли касал бўлиб ўлди.
(Сўнг) подшоҳ ҳазратлари Байрамхон қайтиб келгач,
Қандаҳорни Байрамхонга бердилар. Ҳамидабону бе-
гимни ҳам Қандаҳорда қолдириб, Мирзо Комронни таъ-
қиб қилиб, йўлга тушдилар. Окажоним Хонзода бегим
билан бирга эдилар. Қобилҳақ деган жойга етганлари-
да, уч кунгача иситмаладилар. Табиблар ҳар қанча
дору-дармон қилсалар ҳам фойда бермади. Тўққиз юз
эллик биринчи йилнинг тўртинчи кун¹ худонинг раҳ-
матига эришдилар. Шу Қобилҳақ деган ерга дафн
этишди. (Шундан) уч ой ўтгач, подшоҳ Бобом ҳазра-
ларининг мақбарасига қўйдилар.

Мирзо Комрон Кобулдаги пайтида бир неча йил
ҳеч урушга бормаган эди. Бирдан подшоҳ ҳазратлари-
нинг келганини эшитиб, ўша вақт унинг урушига ҳавас
қилиб, Ҳазора томонга урушга кетдилар. Дарवेश-
ликни ихтиёр қилган Мирзо Ҳиндол шу вақтда подшоҳ
ҳазратларининг Ироқ ва Хуросондан қайтиб келиб,
Қандаҳорни ишғол қилганликларини эшитиб, фурсатни
ганимат билди ва Мирзо Ёдгор Носирни чақириб, под-
шоҳ Қандаҳорга келиб, уни қўлга киритибдилар, Мир-
зо Комрон сулҳ сўраб, Хонзода бегим (подшоҳга) юбо-
рибди. Подшоҳ ундан сулҳни қабул қилмабдилар, под-
шоҳ ҳазратлари Байрамхонни элчи қилиб юборибдилар,
Мирзо Комрон Байрамхоннинг гапини ҳам қабул қил-
мабди ва шундан сўнг подшоҳ тезда Қандаҳорни Бай-
рамхонга топшириб, ўзлари Кобулга отланибдилар,
келинг, биз бир-биримиз билан аҳд ва шарт қилишиб,
ҳийла ишлатиб, подшоҳ ҳазратларига етиб олайлик,
деди. Буни Мирзо Ёдгор Носир қабул қилди. Ҳар ик-
калалари ўзаро шарт ва аҳд қилдилар. Мирзо Ҳиндол:
Сиз қочмоқни ўзингизга ихтиёр қилинг. Буни Мирзо
Комрон эшитиб, албатта менга, Ёдгор Носир қочди,
сиз бориб кўндириб, олиб келинг, дейди. То мен (сизга)
етганимча, сиз секин-секин юринг, етиб олганимдан
кейин, жуда тез юриб, подшоҳ ҳазратларига етиб олиш-

¹ 951 йил ҳижрий тўртинчи кун, яъни 4 апрел 1544 йил
мелодий.

га ҳаракат қиласиз. Шундай қарорга келишдилар ва Мирзо Ёдгор Носир қочди. Бунинг хабари Мирзо Комронга етди. Мирзо Комрон шу ондаёқ Қобулга келдилар ва Мирзо Ҳиндолни чақириб: сиз бориб Мирзо Ёдгор Носирни кўндириб қайтариб олиб келинг, дедилар. У киши шу ондаёқ отга миниб шиддат билан йўл босиб, (Мирзо Ёдгорга) етиб олдилар. У ердан отлашиб, беш-олти кун йўл босиб, подшоҳ ҳазратларининг ҳузурига келишга мушарраф бўлишди ва Тақи Химор йўлига юриш лозим, деб подшоҳга арз қилишди. (Подшоҳ) тўққиз юз эллик биринчи йилнинг тўққизинчи муборак рамазон кунин¹ Тақи Химорда тўхташга буюрдилар. Уша куни Мирзо Комронга хабар етди.

У жуда ваҳима ва ҳаяжонга тушиб қолди. (Бир) соатда чодир кўтариб, Гузаргоҳ олдида тўхтади. Подшоҳ ҳазратлари рамазон ойининг ўн биринчи куни Жилгатепа деган ерга тушдилар. Мирзо Комрон ҳам жанг қилиш мақсадида келиб, подшоҳнинг тўғриларига тушдилар. Шу вақтда Мирзо Комроннинг ҳамма амирлари ва аскар бошлиқлари қочиб, подшоҳ ҳазратларига келиб, оёқларини ўпиш шарафига эга бўлдилар. Комроннинг атоқли амирларидан бири Бопус Мирзо эди. У ҳам ўз жамоаси билан қочиб келиб, Ҳазратнинг қадамларини ўпишга мушарраф бўлди. Мирзо Комрон ўзи танҳо қолди. Ўзининг атрофида ҳеч ким қолмаганини кўриб, юқорида эсга олинган Бопуснинг жойи яқин эди, унинг эшик ва дарвозасини вайрон қилиб, Боғи Наврўз олдидаги Гулранг бегимнинг мазори олдидан юриб, ўн икки минг отлиқ аскардан ажралиб жўнаб кетди. Қоронғу тушган эди. Уша Бобо дашти йўли билан келиб, бир кўлнинг олдида тўхтади ва Дўст кўка ва Жўкихонни, Мирзонинг катта қизи—Ҳабиба бегимни, Мирзо Комроннинг ўғли—Иброҳим Султонни, Ҳизирхоннинг жияни—Ҳазора бегимни, Хуррамбекнинг синглиси—Моҳи бегимни, Хўжа бегим онаси—Меҳр Афрўзбекни ва Боқи кўкаларни олиб келиш учун юборди. Улар келиб Мирзога қўшилгач, Мирзо Тахта ва Бакҳар томонга қараб кетди. Бакҳар йўлнинг бошида жойлашган эди, Ҳизирхоннинг вилоятга борганда, Ҳабиба бегимни Боқи Султонга никоҳлаб бердилар ва ўзлари Бакҳар ва Тахта томонга кетдилар. Подшоҳ ҳазратлари галаба қозониб, ўн иккинчи куни кечаси Болон Ҳисорга давлат, саодат ва иқбол билан тушдилар. Мир-

¹ 951 йил ҳижрий 9-рамазон куни, яъни 1545 йил 24 июбр.

зо Комроннинг Подшоҳ хизматиға ўтган одамларининг ҳаммаси ноғора чалишиб, Қобулга—подшоҳ ҳазратларининг олдига келишди. Шу ойнанинг ўн иккинчи кунини онам ҳазратлари Дилдор бегим, Гулчеҳра бегим ва ҳақир Ҳазратни кўргани келдик.

Биз Ҳазратга хизмат қилиш давлатидан айрилганимизга беш йил бўлган эди. Айрилиқнинг азобидан, узоқ давом этган меҳнат ва машаққатидан озод бўлиб, валинеъматимиз висолига етиш шарафига (энди) эришдик. Кўришишимиз билан ғамли кўнгилга ҳузур, хираланган кўзларга нур келди. Камоли хурсандчиликдан, ҳар замон худога сажда-ю шукур қилар эдик. Кўпчилик вақт маърака ва мажлис бўлиб, кечалари саҳаргача ўтирар эдик. Созандалар ва ўйинчилар доим ўйин ва ашула қилишар эди. Кўп вақт ўйин-кулги ва хурсандчиликлар қилдилар. Шу жумладан ўн икки киши бўлар эди. Ҳар кишига йигирма варақ, йигирма варақ (пул), йигирма-йигирма шоҳрухий берар эдилар. Узоқ ўйнаган кишига ўша-йигирма шоҳрухий устига беш мисқол берардилар. Агар ўйинни ўрнига қўйиб, ажойиб ўйнаса, яна кўпроқ олар эди. Ҳазратнинг Жуса Қалуж, Бакҳар ва ўша томонларда қилган жангларида ўлган ски ярадор бўлганларнинг беваларига, етимларига, оиласига мансаб, маош, ер, сув ва қуллар иноят қилдилар.

Аскар, фуқаро ва бошқалар учун ҳазратнинг ҳокимияти кунларида тинчлик ва фароғатда яшаш насиб бўлди. Ҳамма умрини фароғатда ўтказиб, Ҳазратнинг умрлари узоқ бўлиши учун кўпчилик яхшилик фотиҳасини ўқиб, дуо қилар эдилар. Бир неча кундан кейин Ҳамидабону бегимни олиб келиш учун Қандаҳорга кишилар юбордилар. Ҳамидабону бегим келганларидан кейин Жалололдин Муҳаммад Акбар подшоҳни хаттан сур қилдилар ва суннат тўйини қилиш учун тайёргарлик кўрилди. Наврўздан кейинги ўн етти кунни—«Хумоюн кунини» деб аталди. Ҳамма янги кийим кийди, ўттиз-қирққа яқин қизлар янги кийим кийиб-тоғ тепасига чиқсинлар, деб ҳукм бўлди. Бир Наврўзда бир тоққа етти биродар чиқишди. Улар кўн ҳузур, фароғат ва айши ишрат қилдилар.

Муҳаммад Акбаршоҳ беш ёшга кирганда, Қобул шаҳрида хаттан сур қилдилар ва ўша девонхонада суннат тўйини ўтказилди. Бутун бозорлар безатилди. Мирзо Ҳиндол, Мирзо Ёдгор Носир, султонлар ва амирлар бу кун шарафига ажойиб жойлар қилдилар. Бека бегим-

нинг боғларида бегимлар ва хонимларга ажойиб жойлар қилинган эди. Ҳамма мирзолар, амирлар чочқини ўша боғдаги девонхонага келтиришди. Жуда яхши тўй ва маъракалар ўтказилди. Одамларга қимматбаҳо кийимлар ва кўн сарполар иноят қилинди. Умумхалқ, уламо, солиҳлар, фуқаро ва ғариблар, насту баланд, катта-кичик кишилар кўнгила тилаганича тинчлик билан кундузни айишда, кечани ишратда ўтказдилар.

Шундан кейин Зафар қалъасига юрдилар. Бу қалъада Мирзо Султон бор эди. (У ҳам) жангга чиқди. Лекин қарши чиқиб тоб бера олмади ва қочишга қарор қилди. Подшоҳ ҳазратлари давлат ва саодат билан Зафар қалъасига кирдилар. Кашамда подшоҳ ўзлари ташриф қилдилар. Шу вақтда поршоҳнинг муборак вужудларида бир оз касаллик голиб бўлди. Шу кун саҳарда енгиллашдилар. Подшоҳ ҳушларига келганларидан кейин, Мунъимхоннинг биродари Фузоилбекни Кобулга юбордилар. Унга, сен бориб Кобул халқига тасалли бериб, яхши гапиргин. Уларнинг кўнглини шундай олгинки, биздан кўнгли қолмасин, бир бало келган эди, лекин яхшилик билан ўтиб кетди, дегин, дедилар. Фузоилбек Кобулга жўнашдан бир кун олдишроқ, Кобулга кетган эдилар ва Бакҳарга Кобулдан Мирзо Комронга ёлгон хабар етди. Шу ондаёқ Мирзо Комрон Бакҳардан чиқиб Кобул томон юрди. Зоҳидбек олдига етиб келиб, уни ўлдирди ва ўзи Кобулга кетди. Саҳар вақти Кобул халқи гафлатда қолди. Беҳабар, одатдагича эрталаб дарвозаларини очдилар. Сувчи, ўт ташувчи ва бошқалар кириб-чиқиб турар эдилар. Шулар билан бирга қалъага (душман) одамлари ҳам кириб олишди. Шу онда Муҳаммад Али Тоғай ҳаммомда эди, уни ўша ондаёқ ўлдирдилар. Мулла Абдулла Холиқ мадрасасида жойлашдилар. Ҳазрат Зафар қалъасига кетаётган вақтларида ҳарам эшигига навкар қўйиб кетган эдилар. Мирзо Комрон Ҳисорни тепасида ким бор, деб сўрадилар. Бир киши навкар бор деб жавоб берди. Бу гапни навкар эшитиб қолиб, шу ондаёқ хотинлар кийимини кийиб олиб, (Ҳисордан) тушиб кетаётган эди, Мирзо Комроннинг одамлари Ҳисор дарбонини ушлаб олдилар ва Мирзо Комрон олдига олиб келдилар. У киши қаманглар, деб буюрдилар. Шундан кейин Мирзо Комроннинг одамлари Ҳисорнинг тепасига чиқиб кетишди. Ҳарам аҳлининг беҳисоб нарсаларини талон-тарож қилиб, Мирзо Комрон саркорининг қўлига топширдилар. Бегимларнинг катталарини Мирзо Аскарӣ-

нинг уйига киритиб, уйнинг эшигини гишт билан уриб, ганч билан суваб бекитдилар. Шу уй тўрт деворнинг тешасидан бегимларга ош ва сув берар эдилар.

Мирзо Ёдгор Носир турадиган уйга Хўжа Муаззамни қамашди. Ҳазратнинг ҳарамлари ва бошқа бегимлар турадиган жойга ўз аҳли аёлларини жойлаштирди. Ҳазратнинг олдига қочиб ўтган аскар бошлиқларининг оиласи, хотин, бола-чақалари билан ниҳоятда ёмон муомалада бўлди. Уларнинг ҳаммасини уйини талон-тарож қилишди, хотинларининг ҳар бирини бир кишига бераверди.

Ҳазрат Мирзо Комроннинг Бакҳардан келиб, шундай ишлар қилганини эшитиб, Зафар қалъасидан давлату саодат билан қайтиб Кобул томонга юрдилар. Зафар қалъасини Мирзо Сулаймонга иноят қилдилар.

Ҳазрат Кобул атрофига етган ҳам эдиларки, Мирзо Комрон Ҳазрат волида билан мени чақиртирдилар ва Ҳазрат волидага Қурбегиннинг уйида бўлинг, деб буюрдилар. Менга эса, бу уй ҳам сизнинг уйингиз, сиз шу ерда бўлинг, дедилар. Мен нима учун бу ерда бўлишим керак, онам қаерда бўлсалар, мен ҳам шу ерда бўлман, дедим. Менинг бу гапимга жавобан, сиз Ҳазрат Ҳизирхўжага хат ёзинг, келиб бизга қўшилсин ва хотиржам бўлсин, деб буюрдилар. Мирзо Аскарый билан Ҳишдол Мирзо менинг қандай биродарим бўлса, у киши ҳам менга шундай биродардир. Ҳозир ёрдам бериш вақтидир, дедилар. Мен у кишига жавобан, Ҳизир Хўжахон саводсиз бўлгани учун менинг хатимни ўқий олмайди ва менинг ўзим ҳам ҳеч вақт хат ёзган эмасман, дедим. Ташқарида у кишининг фарзандлари тилидан ёзадилар. Нима хотиригизга келса, шунини ёза беринг, дедилар. Охир иш шундай бўлди, сўнг Маҳди Султон билан Шер Алини чақириб келиш учун юбордилар. Мен олдин хонга айтган эдимки, биродарларнинг Мирзо Комроннинг олдларида бўлишади. Мабодо сен ҳам шундай хаёл қилиб, уларнинг олдига бориб, биродарларнинг билан қўшиладиган бўлсанг, зинҳор, минг зинҳор Ҳазратдан жудо бўлишни хаёл қилмагин, худога қайта-қайта шукурки, хон мен нима деган бўлсам, ўша гапимдан чиқмади.

Мирзо Комрон Маҳди Султон билан Шер Алини Ҳизир Хўжахонни олиб келиш учун юборганини Ҳазрат подшоҳ эшитиб, у киши ҳам Мирзо Ҳожининг отаси Қамбарбекни Ҳизир Хўжахонни олиб келиш учун юбордилар. Бу вақтда Ҳизир Хўжахон ўз чодирда эди.

Подшоҳ унга зинҳор, минг зинҳор Мирзо Комронга қўшилманг ва бизнинг олдимиэга келинг, деб юборган эдилар. Охир Ҳазир Хўжахон бу хабарни эшитиши биланоқ шодлик билан фалак даргоҳига қараб йўл олди. Иқобинга етиб келиб мулозамат қилди.

Ниҳоят Ҳазрат Минордан ўтган ҳам эдиларки, шу вақтда Мирзо Комрон Шеруёнинг отаси Шер Афконга тартиб бериб, ўз аскарларига унга қўшилиб, жанг қилинглари деб, олдинга жўнатди. Биз топадан унинг ногора чалиб, Бабо даши олдидан ўтаётганини кўрдик. Биз, худо сенга бориб жанг қилиши насиб қилсин, деб йиғлар эдик.

Ниҳоят улар афгонлар қишлоғи тўғрисиغا етганда, икки томоннинг қоровуллари бир-бирларининг олдидан чиқиб қолишди. Шу ондаёқ подшоҳ Ҳазратларининг қоровуллари Мирзо қоровулларини енгдилар, кўпчилигини қўлга тушириб, Ҳазратнинг олдига олиб келдилар. Ҳазрат мўғулларга ҳукм қилдилар. Улар Мирзо қоровулларини пора-пора қилдилар. Мирзо Комроннинг урушга борган кишиларининг кўпчилиги подшоҳга асир тушди. Ҳазрат қўлга тушганларнинг баъзиларини қамоққа олдилар. Буларнинг ичидан Мирзо Комроннинг амирларидан Жўкихон ҳам бор эди. У ҳам қўлга тушди, подшоҳ Ҳазратлари ва у кишининг хизматида Мирзо Ҳиндол шодиёна ғалабага муяссар бўлгач, кавкаба ва дабдаба билан Иқобинга кирдилар. Ўзлари учун хима, ҳиргоҳ ва боргоҳлар қурдирдилар. Мاستон кўпригининг мудофаасига Мирзо Ҳиндолни қўйдилар. Амирлар ҳам ҳар жой-ҳар жойга мудофаа учун тайин қилинди. (Шу йўсинда) шаҳарни етти ой қамал қилдилар. Тасодифан бир кун Мирзо Комрон ҳовлидан кўчага чиқиб кетаётган эди, бир киши Иқобиндан туриб ўқ узди. У киши қўрқиб ўзларини чеккага олдилар. (шундан сўнг) Акбар подшоҳни рўбарўга олиб чиқиб тутиб туринглари, деб буюрдилар.

Охири одамлар муқаддас шарафли Ҳазратга билдирдиларки, Мирзо Муҳаммад Акбарни рўбарўда тутиб турибдилар. Ҳазрат ўқ отманглари деб буюрдилар, шундан кейин подшоҳ Ҳазратларининг одамлари Ҳисор тепасидан ўқ отмадилар, (лекин) Мирзо Комроннинг одамлари Кобул шаҳаридан туриб Иқобинга қараб Ҳазрат аскарларини ўққа тутар эдилар. Подшоҳ одамлари Мирзо Аскарини рўбарўда турғазиб қўйиб, шўхлик қилишди. Мирзо Комроннинг одамлари ҳам қалъадан чиқиб, жанг қиладиган бўлишди. Ҳар иккала

томондан одамлар қурбон бўлиб турар эди. Кўпинча Ҳазратнинг одамлари ғолиб чиқар эдилар. Энди қалъадап чиқишга уларнинг юраги дов бермай қолди. Ҳазрат аёллар, болалар, бегимлар, ҳарам аҳли ва бошқаларнинг мулоҳазасига бориб, (қалъага) тўп оттирмадилар ва уйларга борадиган сувларни бекитмадилар.

Қамал муддати узоқ чўзилиб кетгани сабабли Хўжа Дўст Хованд Мадарбаччани Ҳазрат олдиларига юбориб, худо ҳаққи, Мирзо Комрон нимани илтимос қилсалар, қабул қилинг ва худонинг бандаларини бу машаққатлардан халос этсинлар, деб билдирди.

Ҳазрат у киши учун ташқаридан тўққизта қўй, етти шиша гулоб, бир шиша лимон суви ва етти тўққиз кийимлик ва бир неча тикилган кийим юбориб, мабодо уларнинг душманлари бошқа йўл билан олдиндан чиқиб қолмасин, улар туфайли қалъага зўр беряпмиз деган мазмунда хат ёзиб юбордилар.

Жаҳон Султон бегим ўша вақтда икки ёшда эдилар, шу қамал вақтида вафот этдилар. (Ҳазрат) агар биз қалъага зўр берсак, у вақтда Мирзо Муҳаммад Акбарни ҳам йўқотади, деб ёздилар. Қисқаси, одамлар Хисор устида намозшомдан то саҳаргача хабардор бўлиб, ғавғо кўтариб турар эдилар. Мирзо Комрон қочган кечаси намозшомдан ўтиб, намоз хуфтон ҳам бўлди, лекин ғавғо бўлмади. Қалъанинг устига чиқадиган йўл бор эди. Шу вақтда шаҳар халқи хотиржам эди. Бирданига қурол ва аслаҳанинг овози эшитилди. Биз бир-биримизни ғавғо бошланаяпти деб хабардор қилдик. Жиловхона ёнида мингга яқин одам турган эди. Биз ҳаммамиз нима бўлганидан беҳабар, ваҳимада эдик. Бирданига Қорача Баҳодирхоннинг ўғли келиб, Мирзонинг қочгани ҳақидаги хабарни келтирди. (Мирзо) Хўжа Муаззамни девордан арқон ташлаб, қочириб, олиб кетибдилар.

Бизнинг одамларимиз, ташқаридаги бегимлар ва бошқалар бизнинг тепамиздаги эшикни очиб юбордилар. Бека бегим ҳаммамиз ўз уйларимизга борайлик, деб қистадилар, мен бир нафас сабр қилинглар, кўчадаги йўлдан юриш керак, шояд Ҳазратнинг олдиларидан бирон киши келиб қолар, дедим. Шу вақтда Акбар Нозир келди ва Ҳазрат то мен етиб келгунимча у уйдан ҳеч қаерга кетишмасин, деб буюрганларини айтди. Шундан бир оз вақт ўтгач, Ҳазрат етиб келдилар ва Дилдор бегим ҳамда мен билан кўришдилар, кейин Бека бегим, Ҳамидабону бегим билан кўришди-

лар. (Сўнг) бу уйдан дўстларини худо сақласин, душманларга насиб қилмасин, дедилар. Ҳозирга, бир томонда сеп, бир томонда Турдибекхон туриб, бегимларни кузатиб қўйинглар, деб буюрдилар. Охир ҳамма келди. Уша кеча Ҳазратнинг ҳузурларида бўлдиқ, кечаси хурсанд бўлганимиздан тонг отганини ҳам сезмай қолдик. Ҳазратнинг аскарлари билан бирга бўлган Моҳи Чучук бегим, Хониш ога ва ҳарам аҳли билан ҳам кўришдик.

Ҳазрат Бадахшонга кетган вақтларида Моҳи Чучук бегим қиз туғдилар. Шу кеча Ҳазрат туш кўрибдилар. (Тушларида) Фахринисо момом билан Давлатбахт—иккалалари эшикдан кириб, бир нарса олиб келиб, менинг олдимга қўйибдилар. Ҳазрат бу тушнинг таъбири не бўлар экан деб кўп ўйладилар. Сўнг қизнинг туғилгани тўғрисидаги хабарни эшитгач, уларнинг ҳар иккаларининг исмларидан: яъни бирларидан «нисо» сўзини, иккинчиларидан «бахт» сўзини олиб, унга Бахтинисо бегим деб ном қўйдилар.

Моҳи Чучук бегим, Бахтинисо бегим, Сақина бону бегим, Омина бону бегим, Муҳаммад Ҳаким Мирзо ва Фарруҳфол Мирзо—тўрт қиз ва икки ўғил кўрдилар. Ҳазрат Ҳиндистонга кетган вақтларида Моҳи Чучук бегим ҳомиладор эдилар. Кобулда ўғил туғдилар. Иسمи Фарруҳфол Мирзо қўйилди. Бир қанча вақтдан кейин Хониш огадан бир ўғил туғилди—унга Иброҳим Султон Мирзо деб ном қўйилди. Бир ярим йиллик вақтни Кобулда тўла бахт ва саодат билан айшу ишратда ўтказдилар.

Мирзо Комрон Кобулдан Бадахшон томонга қочиб Талиқонга борган эдилар. Ҳазрат ўрта боғда эдилар. Эрталаб намозга турган эдиларки, Ҳазрат мулозиматидаги Мирзо Комроннинг кўпчилик асирлари қочиб кетди, деган хабар келди. Жумладан: Қорачахон, Масоҳибхоц, Муборизхон, Бопус ва кўпчилик номуридлар кечаси қочиб, Бадахшонга кетдилар ва Мирзо Комронга бориб қўшилдилар. Ҳазрат яхши соатда Бадахшонга қараб отландилар ва Мирзо Комронни Талиқонда қамал қилдилар. Бир қанча вақтдан кейин Мирзо Комрон итоат ва бўйсунини қабул қилди ва келиб Ҳазратнинг хизматларида турди. Ҳазрат Мирзо Комронга Кўлобни бердилар. Зафар қалъасини Мирзо Сулаймонга, Қандаҳорни Мирзо Ҳиндолга ва Талиқонни Мирзо Аскарыйга иноят қилдилар.

Бир куни ҳамма биродарлар, яъни Ҳазрат Ҳумоюн

подшоҳ, Мирзо Комрон, Мирзо Аскарӣй, Мирзо Ҳиндол ва Мирзо Сулаймон тикилган ҳиртоҳда йиғилишди. Бир неча тўралар Ҳазрат ҳузурда ўтиришган эди. Ҳазрат уларга мурожаат қилиб, обдаста билан дастшу келтиринглар, қўлларимизни ювиб, ҳаммамиз бирга таом еймиз, дедилар. Подшоҳ Ҳазратлари қўлларини ювдилар, (сўнг) Мирзо Комрон ювди. Ёш жиҳатидан Мирзо Сулаймон Мирзо Аскарӣй билан Мирзо Ҳиндолдан катта эдилар. Ҳурмат юзасидан Мирзо Ҳиндол билан Мирзо Аскарӣй обдаста билан дастшуни Мирзо Сулаймон олдига қўйишди. Мирзо Сулаймон қўлларини ювиб бўлгач, бурнини ҳам қоқиб қўйди. (Бундан) Мирзо Аскарӣй билан Мирзо Ҳиндол қаттиқ зарда қилиб, бу қандай одобсизлик дейишди. Аввал бизнинг подшоҳ ҳазратлари ҳузурда қўлимизни ювишга қандай ҳаққимиз бор, лекин иноят қилиб ҳукм қилинган экан, буни ўзгартира олмаймиз. (Лекин) бу бурун қоқини (каби) беъманилик нимани билдиради, дейишди. Охири Мирзо Аскарӣй билан Мирзо Ҳиндол ташқарига чиқиб, қўлларини ювиб келиб ўтиришди. Мирзо Сулаймон жуда шарманда бўлди ва ҳаммалари бир дастурхондан овқатландилар. Шу мажлисда Ҳазрат бу ҳақирни ёдга олиб, ўз укаларига Лоҳурда Гулбаданбегим ҳамма биродарларимни бир ерда кўрсам деб орзу қилганликларини айтибдилар. Ўтиришимиз билан эрталабдан ўша гап эсимга келиб турибди. Иншоолло таоло жамиятимизни ўз паноҳида асрасин, худонинг ўзига равшанки, мен ҳеч вақт мусулмонлар зиёнини истаган эмасман ва наҳотки ўз укаларимнинг зиёнини талаб қилсам! Худо таоло сизларнинг ҳаммаларингизга шундай тавфиқни каромат қилсинларки, мувофақат ва ҳамжиҳатлик бўлсин, дедилар. Одамлар орасида ажойиб шавқ ва хурсандчилик юз берган эди, чунки кўп амирлар ва навкарлар ҳам бир-бирлари билан қариндош ва биродар эдилар, ўз хўжайинларининг ўзаро келишмовчиликлари туфайли улар ҳам бир-бирларидан жудо бўлишган, балки бир-бирининг қонига ташна бўлган эдилар.

Энди ҳамма бир ерда, кунни тамом хурсандчилик билан ўтказар эдилар. Бадахшондан келгач, бир ярим йил Кобулда бўлдилар. Сўнг Балхга боришга жазм қилдилар ва Дилкушо боғида жой қилдилар, Ҳазратнинг давлатхоналарини шу боғнинг этагига рўбарў қилиб қурдилар. Қулибекнинг ҳовлиси боғ яқинида эди. Бегимлар шу ерга тушдилар. (Улар) Ҳазратдан равоч қандай ўсади, деб сўрашди. Ҳазрат аскар билан бор-

ганимизда тоғ этагидан юрамиз, сизлар равочининг қандай ўсишини шунда кўрасизлар дедилар.

Намозгар вақти эди, Ҳазрат отга миниб, Дилкушо боғига келдилар. Бегимлар турган Қулибекнинг ҳовлиси боғ яқинида бўлиб, у ерда соқчи бор эди. Ҳазрат келиб турдилар. Бегимлар кўришди ва ҳаммалари ўринлари ўринларидан туришиб, кўриниш беришди. Бегимлар кўриниш беришлари биланоқ Ҳазрат муборак қўллари билан келинлар, деб ишора қилдилар. Фахринисо момо билан Афғоний оғача олдинда боришди. Дилкушо боғининг тоғ этаги тарафида ариқ бор эди. Афғоний оғача бу сувдан ўта олмай, отдан йиқилиб тушди. Шу сабабли, бир оз тўхтаб қолинди. Ниҳоят, маълум вақт ўтгандан кейин, муқаддас ашрафининг ҳузурига етишга мушарраф бўлди. Моҳи Чучук бегимнинг отлари билмасдан бир оз юқорига ўтиб кетди. Шу сабабли Ҳазрат жуда хафа бўлдилар. Бу боғ тепалик устида жойлашган бўлиб, ҳанузгача девор қилинмаган эди. Шу вақтда Ҳазратнинг муборак чеҳраларида ташвиш пайдо бўлди. Сизлар кетаверинлар, мен қора доридан, бу кулфатни босиб, сўнг бораман, дедилар. Биз Ҳазратнинг бу буйруқлари билан озгина йўл босган ҳам эдикки, Ҳазрат этиб келдилар. Ҳақиқатдан кулфат бутунлай кетган бўлиб, очиқ чеҳра ва хурсанд ҳолда келдилар. Кеча ойдин эди. Йўлда ҳикоя қилиб, гаплашиб кетаверишди. Хониш оғача, Зариф гўянда, Сарвсхий ва Шоҳим оғалар секин-секин хониш қилишди. Лағмонга етганларида ҳам подшоҳнинг ҳаммаси—ҳиргоҳи ва боргоҳи ҳамда бегимларнинг чодирлари этиб келгани йўқ эди. Шу вақтда фақат Меҳри Омизнинг чодир этиб келган эди. Шу чодирда Ҳазрат ва биз ҳаммамиз Ҳамидабону бегим билан то ярим кечадан ўтгунча, Ҳазрат билан бирга ўтирдик. Ниҳоят шу чодирда ўша ҳақиқий қибла ҳузурига этиб қолдик. Саҳарда туриб равочини кўриш учун тоққа борадиган бўлдик. Бегимларнинг отлари қишлоқда эди. Уларни олиб келгунча, сайр вақти ўтиб кетди. Шу сабабли ташқарида кимнинг оти бўлса, олиб келинлар, деган буйруқ бўлди. Отларни олиб келишган эдиларки, отларга мининлар, деб буюрдилар.

Бека бегим билан Моҳи Чучук бегим ҳалигача кийин кийин билан овора эдилар, мен Ҳазратдан, агар рухсат бўлса, бориб уларни олиб келсам, деб илтимос қилдим. Тезроқ бориб олиб келинг дедилар. Мен бориб бегимга, Моҳи Чучук бегимга ва ҳарамдаги бош-

қаларга қараб, подшоҳнинг бошларига садақа бўлай, нима учун интизор қилиб қўйдингизлар, дедим. Уларни шундай отлантириб олиб кетаётган эдимки, ҳазрат рўбарўдан чиқиб қолиб, Гулбадан, энди сайр вақти ўтди, то у ерга етиб олгунимизча ҳаво исиб кетади. Иншоолло таоло! Пешин намозни ўқиб бўлгач, йўлга чиқаман, дедилар.

Ҳамидабону бегим ҳиргоҳига келиб ўтирдилар. Пешин намоздан кейин, то отларни олиб келишгунча икки намоз ўртаси бўлиб қолди. Ана шундай вақтда ташриф буюрдилар. Тоғ этагида ҳар жой-ҳар жойда равоч барқ уриб ўсиб ётган эди. У ерда шомгача сайр қилиб юрдилар. Уша жойга чодир, ҳиргоҳ ва боргоҳларини тикиб ўтирдилар. Бу кечани ҳам шу ерда айшу ишратда бирга ўтказдик, биз ҳаммамиз у ҳақиқий қибланинг ҳузурларида бўлдик. Ҳазрат саҳар намоз вақти ташқарига чиқдилар ва у ердан Бека бегимга, Ҳамидабону бегимга, Моҳи Чучук бегимга, менга ва ҳамма бегимларга алоҳида-алоҳида хат ёзиб, қилган гуноҳларингизни кечиршни сўраб хат ёзинглар, дедилар, Худо хоҳласа, Фарзода ёки Асталифда (сизлар билан) хайрлашиб, аскарга кетсам керак. Сизларни худога топширдим, дедилар. Ҳаммамиз уэр сўраб, хат ёзиб, муқаддас ашраф хизматига юбордик. Ниҳоят ҳазрат ва бегимлар отларга миниб, Лағмондан Бекзодига келдик. Кечаси ҳар ким ўз жойига кетди. Эрталаб нонушта қилиб, пешин намози вақтида, отларга миниб, Фарзога келдилар. Ҳамидабону бегим бизнинг уйимизга тўққиз-тўққиз қўйлар юбордилар. Бир кун, Биби Давлатбахт Фарзога илгарироқ келиб, жуда кўп ҳар хил овқатлик, қатиқ-сут, ишринлик ва бошқаларни тайёрладилар. Шу кечани айшу ишратда ўтказиб, саҳарда Фарзонинг юқорисидаги ажойиб Сар-Сар сувига бордик. У ердан Истолибга кетилди ва уч кун Истолибда бўлдилар. Ундан сўнг у ердан кўчиб тўққиз юз эллик саккизинчи йили¹ Балхга қараб йўл олдилар.

Кўталдан ўтгандан сўнг Мирзо Комрон, Мирзо Сулаймон, Мирзо Аскаринга фармон юбориб, биз ўзбекларга қарши урушга кетяпмиз, биродарлик, ҳамжиҳатлик вақти, тезлик билан етиб келмоғингиз лозим, дедилар. Мирзо Сулаймон Мирзо Аскарин билан келиб Ҳазратга қўшилдилар. Кўч-кўч билан бориб, Балхга етиб келишди. Пирмуҳаммадхон Балхда эди. Ва ўша

¹ 958 йил ҳижрий — 1551 мелодий.

қуни Пирмуҳаммадхоннинг олд одамлари галаба қозонди. Пирмуҳаммадхон аскарлари енгилиб, ўзларини шаҳар ичкарасига олдилар. Саҳарда у — Пирмуҳаммадхон, чигатойлар зўр экан, мен улар билан жанг қила олмайман, яхшиси чиқиб кетсам деди. Подшоҳнинг амирларидан бири: бу ер ифлос жой экан, агар бу ердан кетиб, даштда тўхтасак яхши бўлар эди, деди. Ҳазрат, шундай қилинглар, деб буюрдилар. Одамлар шу ондаёқ юklarини ортиш билан овора бўлиб, ҳар тарафга кетиб қолишди. Бир неча киши чақирилса ҳам қайтиб келишмади. Худонинг хоҳиши шундай экан, ҳеч қандай сабабсиз ва душман яқинлашмай одамлар йўлга тушдилар. Подшоҳ аскарлари кўчибди, деган хабар Ўзбекка ҳам етди. Ўзбек ҳайрон бўлди. Подшоҳнинг ясовуллари ҳарчанд ҳаракат қилсалар ҳам, аскарни йўлга олмадилар, одамлар йўлга равона бўлдилар. Уларни тўхтатиб бўлмади.

Одамлар кета бердилар. Ҳазрат бир неча вақт тўхтаб турдилар, ва охири кўрдиларки, ҳеч ким қолмади. Шу сабабли Ҳазрат ҳам йўлга тушишга мажбур бўлдилар. Мирзо Аскарний билан Мирзо Ҳиндол Ҳазрат аскарларининг бу ҳолда тарқаб кетишидан хабарлари йўқ эди. Улар отга минишиб келишса, лашкаргоҳда ҳеч ким қолмабди. Кўришсаки, ўзбеклар уларнинг орқаларидан чиқмоқда (шундан сўнг), улар ҳам Қундуз томонга қараб йўл олишди.

Ҳазрат бир оз йўл юргандан кейин, тўхтаб, укаларимиз ҳалигача келишмади, мен қандай қилиб энди илгарига юраман, дедилар. Ҳазрат ҳузурларидаги баъзи амир ва бошқаларга қараб, мирзолардан хабар олиб келадиган ҳеч ким борми, деб сўрадилар. Ҳеч ким жавоб бермади ва (хабар олиш учун) ҳеч ким бормади. Шундан кейин, Қундуздан, Мирзо одамларидан эшитимизга қараганда, мағлубият бўлибди, қаерга кетганларини билмаяпмиз, деган хабар келди. Бу хат Ҳазратнинг қўлига тушгач, кўп бетоқат бўлдилар. Ҳизир Хўжахон, агар буюрсангиз мен (мирзолардан) хабар олиб келсам, деди. Ҳазрат кўп раҳмат, худо хоҳласа, Мирзо Қундузга борган бўлса керак, дедилар. Шундан икки кун ўтгач, Ҳизир Хўжахон Мирзо Ҳиндолнинг соғ ва саломат Қундузга етиб олганлиги ҳақидаги хабарни Ҳазратга етказди. Ҳазрат бу хабарни эшитгач, кўп хурсанд бўлдилар. Мирзо Сулаймонни ўз жойи — Зафар қалъасига (кетишга) рухсат бердилар ва ўзлари Қобулга келдилар.

Мирзо Комрон (шу вақтда) Кўлобда эди, Тархон бека номли бир айёр, маккор хотин бор эди, у Мирзо Комронга йўл кўрсатиб, Ҳарам бегимга ошиқлик билдириб, бу ерда бир маслаҳат бор, деди. Мирзо Комрон ҳам у ақли калтанинг гапига кириб, бир хат ва бир рўмолни Беги оға қўлига бериб, Ҳарам бегимга юбордилар. Бу хотин хат билан рўмолни олиб келиб, Ҳарам бегимнинг олдига қўйиб, Мирзо Комроннинг мулозимати, иштиёқининг зиёдалигини айтди. Ҳарам бегим ҳозир шу хат билан рўмолни ўзингизда сақланг, мирзолар ташқаридан келганларидан сўнг бу хат билан рўмолни олиб келинг, дедилар. Беги оға мулойимлик билан йиғи-сиғи қилди ва Мирзо Комрон бу хат билан рўмолни сиз учун юборган, у бир неча вақтдан бери сизга ошиқ, сиз бу масалада бемурувватлик қиялпсиз, деди. Ҳарам бегим жуда ғазабланиб, қаршилиқ билдирдилар ва шу ондаёқ Мирзо Сулаймон билан Мирзо Иброҳимни чақириб, Мироз Комрон сизларнинг номуродликларингизни билиб, менга шундай хатни ёзибди. Демак, мен шунга лойиқ бўлиб қолибманки, менга шундай нарса ёзибди, дедилар. Мирзо Комрон сенинг катта аканг бўлса, мен у кишига келин ўрнида бўлсам, нега (шу мазмунда) хат юборди. Ушланг, бу ёмон хотинни пора-пора қилинглар, токи бошқаларга ибрат бўлсин ва ҳеч ким бировнинг аҳли аёлига ёмон хаёл, фосид назар билан қарамасин! Инсон зотидан бўлган хотинга шундай нолойиқ нарсаларни мендан ҳам, менинг ўғилларимдан ҳам қўрқмай олиб келиши муносибми? Шу ондаёқ қони тутган Беги оғани пора-пора қилдилар. Мирзо Сулаймон билан Мирзо Иброҳим шу муносабат билан Мирзо Комронга зид, яъни душман бўлиб қолдилар ва Ҳазратга, Комрон сизга қарши фикрдаир, унинг хизматингизга Балхга бормаганлиги мана шу қаршилигини очиқдан-очиқ кўрсатади, деб хат ёздилар.

Шундан кейин Мирзо Комрон ваҳимага тушиб, қўриқиб ўзини бир бурчакка олишдан бошқа илож топмади. Ўзининг ўғли Абдул Қосим Мирзони Аскаррийга юбориб, қизи Ойша Султон бегимни ўзи билан бирга олиб Таликонга жўнаб кетди. Хоним Мирзо Комроннинг хотини эди. Унга, сиз қизингиз билан орқамиздан келинглар деди. Қаерда тўхтасам, шу ерда сизларни чақиртириб оламан, лекин шунгача Хуст ва Андаробга бориб ўтириб туринг, деди. У хонимнинг Ўзбекхонга яқинлиги бор эди. Уша ўзбекларнинг ичида унинг қариндошлари ҳам бўлган. Хоним уларга агар ниятларингиз ўлжада бўл-

са, менда мол, давлат ва ғуломлар бор, олинглар, лекин хотинларни қолдиришлар, деб тушунтирди. (Чунки) Ойша Султон бегимнинг биродарзодаси эрта-индин эшитиб қолса, албатта, сизлардан ранжийди, деди. Юз макру ҳийла ва юз ҳайронлик, ноаниқлик билан Ўзбек бандидан озод бўлиб, (у киши) Хуст ва Андаробга етдилар ҳамда у ерда турдилар. Мирзо Комрон Балхдаги мағлубиятни эшитгач, подшоҳ менга нисбатан илгариги илтифотларини йўқотгандир деб, Кўлобдан чиқиб, ҳар тарафда (тентираб) юрдилар.

Худди шу вақтда Ҳазрат Кобулдан Дашти Қипчоқ томонга келиб, беҳабар, бир тепаликка тушган эдилар. Мирзо Комрон бир баландликдан бирданига мукаммал қуролланган ҳолда келди ва Ҳазрат душманларига қарши ўзини урди. Сўнг худонинг хоҳиши шундай бўлди: бир кўр, хиёнатчи, ситамкор ва золим, бадбахт, нобакор Подшоҳ Ҳазратларига захм етказди. У (ўқ) Ҳазратнинг муборак бошларига тегиб, пешона ва кўзларини қонга бўяди. Мўғуллар билан бўлган жангда бир мўғул ҳазрат фирдавс макон Бобур подшоҳнинг муборак бошларига захм етказганда, тўнлари ва салмалари тушмаган, аммо муборак бошлари яраланган эди. Ҳазрат Ҳумоюн подшоҳ ҳамма вақт таажжубланиб, ажаб бошки, дўппи билан салла тушиб кетмай, бош яраланди, дер эдилар. Бу кишининг муборак бошлари ҳам худди ўшандек бўлди. Ҳазрат Дашти Қипчоқда шикаст топгандан кейин, Бадахшонга кетдилар. Мирзо Ҳиндол, Мирзо Сулаймон ва Мирзо Иброҳимлар ҳам (Бадахшонга) — Ҳазрат хузурига келдилар. Ҳазрат эса Кобулга жўнадилар. Мирзолар давлатхоҳлик ва яқдиллик ва ҳамжиҳатлик билан (Ҳазрат) ҳузурларида бўлдилар. Шу пайтда Мирзо Комрон буларга қарши юрдилар. Ҳазрат Ҳарам бегимга: келинга айтишларки, Бадахшон лашкарлари ва душманларини тезликда тартибга солиб юборсин, деб айтиб юбордилар. Бегим озгина кун ва фурсат ичида бир неча минг кишига от ва қурол бериб, яхши тартибга солиб отлантириб, ўзлари билан бирга Кўталга олиб келди, у ердан лашкарларни олдинга юбориб, ўзлари қайтиб кетдилар. Лашкар келиб, подшоҳ ҳазратларига қўшилди. Чоркарон ва Қорабоғда Мирзо Комрон билан жанг бўлди. Ҳазрат лашкари ғолиб чиқди. Мирзо Комронга шикаст етди. Мирзо Комрон Танғиҳо ва Ламғонотга қараб қочиб кетди.

Мирзо Комроннинг куёви Оқ султон унга: сиз ҳамма вақт Ҳазрат Ҳумоюн подшоҳга қарши чиқасиз, бу-

нинг нима маъноси бор. Сизга бу муносиб эмас, Ҳазратнинг фармонларини бажаринг ва итоат қилинг ёки менга (шундай қилишга) рухсат беринг, чунки одамлар буни биздан деб билмоқдалар, деди. Комрон Оқ Султондан аччиғланиб, менинг ишим шундай даражага етибдики, энди сен ҳам менга насиҳат қиладиган бўлиб қолдингми, деди. Оқ Султон газабланиб, агар мен сизнинг олдингизда бўладиган бўлсам, ҳалолим ҳаром бўлсин, деди ва шу ондаёқ ажралиб Бакҳарга кетди. Хотинини ҳам ўзи билан бирга олиб кетган эди. Мирзо Комрон Шоҳ Ҳусайнга Оқ Султон мени хафа қилиб кетди. Агар у ерга борса, хотинини бирга олиб кетишга йўл қўйманг, хотинини ундан ажратиб олиб келинг, ўзига қаерга кетсанг кетавергин деб айтинг, деди. Бу фармон етиб келиши биланоқ Шоҳ Ҳусайн Мирзо Ҳабиба бегимни Оқ Султондан ажратиб олиб, Султонга—Маккаи муаззамга кетишга рухсат берди.

Уша Чоркарон жангида Қорачахон, Мирзо Комроннинг атоқли кишиларидан кўпчилиги ўлдирилган эди. Ойша Султон бегим билан Давлатбахт бегим қочиб, Қандаҳор томонга кетаётган эди. Тақияи Химарда подшоҳ кишилари уларни ушлаб олиб келдилар. Мирзо Комрон эса афғонларга қўшилиб, уларнинг ичида бўлиб қолди.

Подшоҳ Ҳазратлари ҳар замон апелсин боғини кўришга бориб турар эдилар. Шу йили ҳам одатдагича, апелсинни кўриш учун Тангиҳога кетдилар. Мирзо Ҳиндол ҳам у киши билан бирга эди. Улар билан Бека бегим, Ҳамидабону бегим ва бошқа кўпчилик ҳарам аҳли ҳамроҳ эдилар. Шу кунлари ўғлим Саодатёрнинг бетоб бўлганлиги сабабли, мен бирга бора олмадим. Бир куни, Подшоҳ Ҳазратлари Тангиҳо атрофида овда бўлдилар. Мирзо Ҳиндол ҳам у киши билан бирга эди. Ов жуда яхши бўлди. Мирзо Ҳиндол ов қиляётган тарафга Ҳазрат ҳам келдилар. Мирзо жуда кўп ов қилди. Мирзо Чингизхон одати бўйича ҳамма қилган овларни Ҳазратга тақдим қилдилар. Чингизхон (давлати) қондасига биноан кичиклар ўзидан катталарнинг олдига шундай қилиб келишар эди. Хуллас, Мирзо қилган овнинг ҳаммасини Ҳазратга тақдим қилди. Сўнг сингилларининг ҳиссасини қолдириш кераклиги эсига тушиб қолди. Улар бундан гина қилмасин, яна бир оз ов қилай ва опа-сингилларимнинг ҳиссасини ҳам олиб борай деб, Мирзо яна овни давом эттира бошладилар. Озроқ ов қилиб қайтиб кетаётганида Мирзо Комрон

тайинлаб қўйган киши йўллариини тўсди. Мирзо эса бундан беҳабар эди. (У одам) ўқ узди. Уқ Ҳазратнинг кифтларига келиб тегди. Бу воқеани опа-сингилларим ёки ҳарамдагилар эшитиб, бетоқат бўлмасинлар деган мулоҳазага бориб «Бир бало келиб эди, яхшилик билан ўтиб кетди, сизлар хотиржам бўлинглар, мен соғ-саломатман», деб дарҳол хат ёзиб юбордилар. Ҳаво ниҳоят исиб кетганлиги сабабли Ҳазрат Кобулга қайтиб келдилар. Шундан бир йилча ўтгандан сўнг яралари яхши бўлди. Бир йилдан кейин, Мирзо Комрон жамият йиғиб, жанг қилишга қурбн етиб қолган эмиш, деган хабар келди. Ҳазрат ҳам уруш тайёргарлигини кўриб, Тангиҳо томонга йўл олдилар. Мирзо Ҳиндол (бу вақтда) Ҳазратнинг ҳузурда эдилар. Тангиҳога давлату содат билан етиб бориб тушдилар. Жосуслар бугун кечаси Мирзо Комрон тўсатдан келиб босишга қарор берибди, деган хабарни ҳар замон ва ҳар соат олиб келиб турар эдилар.

Бу хабарни Мирзо Ҳиндол Ҳазратга етказдилар ва Подшоҳ ҳазратлари шу баяндликда турсалар, укам Муҳаммад Жалолиддин Акбар подшоҳ билан бирга бўлса, деб маслаҳат бердилар. Чунки аскарлар бу баяндликни эҳтиёт қилиб қўриқлайдилар, деди. (Сўнг) ўз одамларини чақириб, ҳар қайсисига алоҳида-алоҳида кўп ширин сўзлар айтиб, барча илгари қилган хизматларингиз ҳам бир ва шу кеча қиладиган хизматларингиз ҳам бир бўлади, худо хоҳласа, ниманки муддаоларингиз бўлса, бажо бўлади, дедилар. Ҳаммани жой-жойига қўйиб, ўзлари ҳам уруш кийимларини талаб қилдилар, Тўшакчи бўқчани кўтарганда, бир киши бир акса урди. Тўшакчи бўқчани бир соатгача ушлаб қолди. Ҳиндол тўшакчи ҳаяллаб қолгани учун яна бир кишини юбордилар. Киши бориб тез олиб келгач, сўнг ўзлари нимага ҳаяллаб қолдинг, деб сўрадилар. Тўшакчи: бўқчани кўтарганимда бир киши акса уриб юборди, шу сабабли бўқчани яна қайтариб жойига қўйдим ва шунинг учун кечикдим, деди. Ҳиндол, сен билмабсан, худо хоҳласа бу яхшиликнинг аломати, дедилар.

Яна дўстларнинг ҳаммалари гувоҳ бўлсинларки, ҳамма ҳаром ва ноҳўя ишларимдан тавба қилдим, дедилар. Шу ерда турганлар фотиҳа қилишди ва муборак бўлсин, дедилар. Нимча ва жиба келтир (деб буюрдилар). Уни кийиб Хандақ олдига бордилар. Аскарларга мардоналик ва тасалли бердилар. Шу вақтда Мирзо Ҳиндолнинг товоқчиси Мирзонинг овозини эшитиб, ме-

ни қиличга тортяптилар, деб фарёд кўтарди. Мирзо бу овозни эшитиши биланоқ отдан тушиб, дўстлар менинг товоқчимни қиличдан ўтказсалар-у, биз ёрдам бермасак, бу мардоналик эмас, деб ўзлари Хандаққа тушдилар, лекин аскарлардан ҳеч ким отдан тушмади. Мирзо икки марта Хандақдан чиқиб ҳамла қилдилар ва шу ҳаракатда шаҳид бўлдилар.

Билолмадимки, қандай бераҳм золим бу беозор йигитни зулм тиги билан бежон қилди. Кошки у тиг менинг юрагим ёки кўзимга, ёки ўғлим Саодатёрга, ёки Ҳизир Хўжахонга теккан бўлса эди. Оҳ, юз марта оҳ ва афсус, эсиз, минг марта эсиз!

Ҳайҳот, оҳ эй, афсус.

Кўёшим булутлар остида беркилди!

Хуллас, Мирзо Ҳиндол Ҳазратнинг хизматларини жон-дили билан бажо қилиб жон берди.

Мир Бобо Дўст Мирзони кўтариб, уни давлатхонасига олиб келди, (унинг ўлимини) ҳеч кимга билдирмади. Бу уйнинг эшигига ясовуллар қўйди ва кимки келиб сиздан (Мирзонинг аҳволини) сўраса, оғир яраланган, Ҳазрат ҳеч кимни киргизмасликни буюрдилар, деб жавоб беринглар, деди ва Ҳазрат подшоҳга келиб Мирзо Ҳиндол яраланди деб хабар етказди. Подшоҳ ҳазратлари Мирзони бориб кўрай, деб, от талаб қилдилар. Мир Абдулҳай у кишининг яралари оғир, Ҳазратнинг боришлари муносиб эмас, деди. Ҳазрат фаҳмладилар, ўзларини қанчалик тутиб туришга ҳаракат қилсалар ҳам, ҳеч бўлмади, тоқатсизланавердилар. Жусоҳий Ҳизир Хўжахоннинг жойи эди. Ҳазрат Ҳизир Хўжахонни чақирдилар ва унга Мирзо Ҳиндолни Жусоҳийга олиб бориб, вақтинча сақлаб туришни буюрдилар. Хон туяни етаклаб дод ва фарёд кўтариб кетаётган хабарини Подшоҳ ҳазратлари эшитгач, (подшоҳ) Ҳизир Хўжахонга сабр қилиш керак, менинг диллим сеникидан ҳам ортиқроқ куймоқда, аммо бу қонхўр золим душманнинг мулоҳазасини қилиб, бетоқатлик қилмай турибман, чунки у яқиндир. Сабр қилишдан бошқа чора йўқ, деб айтиб юбордилар.

Юз афсус ва чорасизлик билан дард чекиб Жусоҳийда вақтинча сақладилар. Агар золим, ўз биродарининг қотили, бегонапарвар бераҳм Мирзо Комрон ўша кеча келмаганларнда, бу бало осмондан тушмаган бўлар эди. Подшоҳ ҳазратлари Қобулга хат ёзиб юбор-

дилар. Бу хат Ҳазратнинг опа-сингилларига етиб бориши биланоқ бутун Кобул мотам уйига айланиб кетгандай бўлди. (Ҳамма) эшик ва деворларда шаҳид кетган Саид Мирзонинг аҳволига йиғлаб, фиғон қилар, эдилар. Гулчеҳра бегим Қорахоннинг уйига кетган эдилар, у киши қайтиб келганларида гўё қиёмат-қойим бўлди. У киши жуда кўп ғам қилиб, йиғлайверганидан касал бўлиб, эсларини йўқотиб қўйдилар. Золим ва бераҳм Мирзо Комроннинг баҳодирлиги туфайли Мирзо Ҳиндол шаҳид бўлди. Уша кундан Мирзо Комроннинг иши юришганини эшитмадик, балки, кундан-кунга пастлашиб кетди. Мирзонинг иши юришмай, ёмонлашиб кета берди, (унда) шундай хароблик юз бердики, давлат Мирзо Комронга ҳеч ёр бўлмади, мақсадига эришмади (комронлик қилмади). Мирзо Ҳиндол гўё унинг ҳаёти, балки кўзининг равшанлиги эди. Уша мағлубиятдан кейин қочиб, Шерхоннинг ўғли Салим шоҳ ҳузурига боришти. У минг рупия берди. Шу вақтда Мирзо Комрон ўз аҳволдан арз қилиб, ёрдам сўради. Салим шоҳ эса унга жавобан очиқ ҳеч нарса демади. Лекин орқасидан ўз укаси—Мирзо Ҳиндолни ўлдирган кишига қандай ёрдам бериш мумкин, балки бундай кишиларни нобуд қилиб, йўқотиб юбориш яхшироқ, деди.

Мирзо Комрон Салимхоннинг бу гапини эшитиб, қочишга қарор қилди. Ўз одамлари билан (ҳам) кенгашмай, кечаси қочиб кетди. Буни ўз одамлари ҳам билмай қолишди. Улар шу ерда қолишди. Бу хабар Салимхонга етгач, Мирзонинг кўпчилик кишиларини қамоққа ҳукм қилди. Мирзо Комрон (ўша кетишда) Бекара ва Хушобга кетган эди. Уша чегарада Гухкахирнинг одамлари юз ҳийла-найранг билан (Мирзо Комронни) ушлаб олиб, подшоҳ ҳазратларининг олдиларига олиб келишди. Охир Мирзо Комрон дастидан ғам тортган хонлар, султонлар, паст-баланд, катта-кичик, аскар ва халқ ҳамма бир оғиздан подшоҳ ҳазратларига давлат тепасида подшоҳ бўлиб ҳукм эгаси бўлган кишига биродарлик расми манзур бўлмайди. Агар кўнглингиз биродарликни истаса, подшоҳликдан кечинг, агар подшоҳликни хоҳласангиз, биродарликдан кечинг, ахир шу Мирзо Комрон дастидан Дашти Қилчоқда муборак бошингизга қандай дардлар етмади. Афғонларга макр ва ҳийла билан бирлашиб, иттифоқ бўлиб, Мирзо Ҳиндолни ўлдирди, кўп чиғатойлар (шу) Мирзо туфайли нобуд бўлиб кетди, уларнинг хотин ва бола-чақалари, одамлари асир қилиниб, беномус бўлишди. Бошқа ма-

дор қолмади, хотин, бола-чақамиз, одамларимиз бундан кейин асирлик ва (бошқа) азобни тортишга мажоллари қолмади. Бошқалар жаҳаннамга, ҳаммамизни жонимиз, молимиз, аҳли аёлимиз Ҳазратнинг бир тола мўйларига садақа бўлсин! Бу биродар эмас, балки душманнингиздир, дейишди. Гапнинг қисқаси, ҳамма бирлашиб, бир оғиздан Ҳазратдап мамлакатга раҳна солганининг боши кесилгани яхши, дейишди. Подшоҳ ҳазратлари бунга жавобан сизнинг сўзларингиз менинг хотирим учун бўлса ҳам, лекин менинг кўнглим бўлмайди, дедилар. Ҳаммалари фарёд кўтариб, бизнинг сизга билдирган фикримиз, энг яхши маслаҳатдир, деб (туриб олишди).

Охир Ҳазрат: агар бу маслаҳатга ҳаммангиз рози бўлсангизлар, ҳаммангиз йиғилишиб, бу қарорни ёзинглар, дедилар. (Сўнг) ҳамма чапу ўнг амирлар йиғилишиб, «мамлакатга раҳна солганининг боши кесилгани яхши» деган мисрани ёзиб беришди. Подшоҳ ҳазратлари мажбур бўлиб, Рахтос атрофига етганда, Саид Муҳаммадга: «Мирзо Комроннинг ҳар иккала кўзига мил торт», деб буюрдилар. У шу ондаёқ бориб, мил тортди. Подшоҳ ҳазратлари мил тортгандан кейин...¹

¹ Матн шу ерда узилган.

Адабий-бадiiй нашр

ГУЛБАДАНБЕГИМ

ҲУМОЮННОМА

**ЗАҲИРИДДИН МУҲАММАД
БОБУРНИНГ УҒЛИ — ҲУМОЮН
ПОДШОҲНИНГ АҲВОЛИ**

Тошкент «Маънавият» 1998

*Муҳаррир М. Исоқова
Безаклар муҳаррири С. Соин
Техник муҳаррир Н. Никитина
Мусаҳҳиҳ Ш. Илҳомбекова*

Тирнишга берилди 04.12.97. Босишга рухсат этилди. 05.02.98. Бичими 84×108¹/₃₂.
Литературная гарнитураси. Юқори босма усулида босилди. Шартли б.т.
6,46. Шартли кр-отт. 5,86. Нашр т. 5,56. 5000 нуска. Буюртма № 217. Нархи
шартнома асосида.

«Маънавият» нашриёти, Тошкент, Шодлик кўчаси, 6. Шартнома 18—97.

Ўзбекистон Республикаси Давлат матбуот қўмитасининг Тошкент китоб-жур-
нал фабрикасида chop этилди. Тошкент, Юнусовда даҳаси, Муродов кўчаси,
1-уй, 1998.